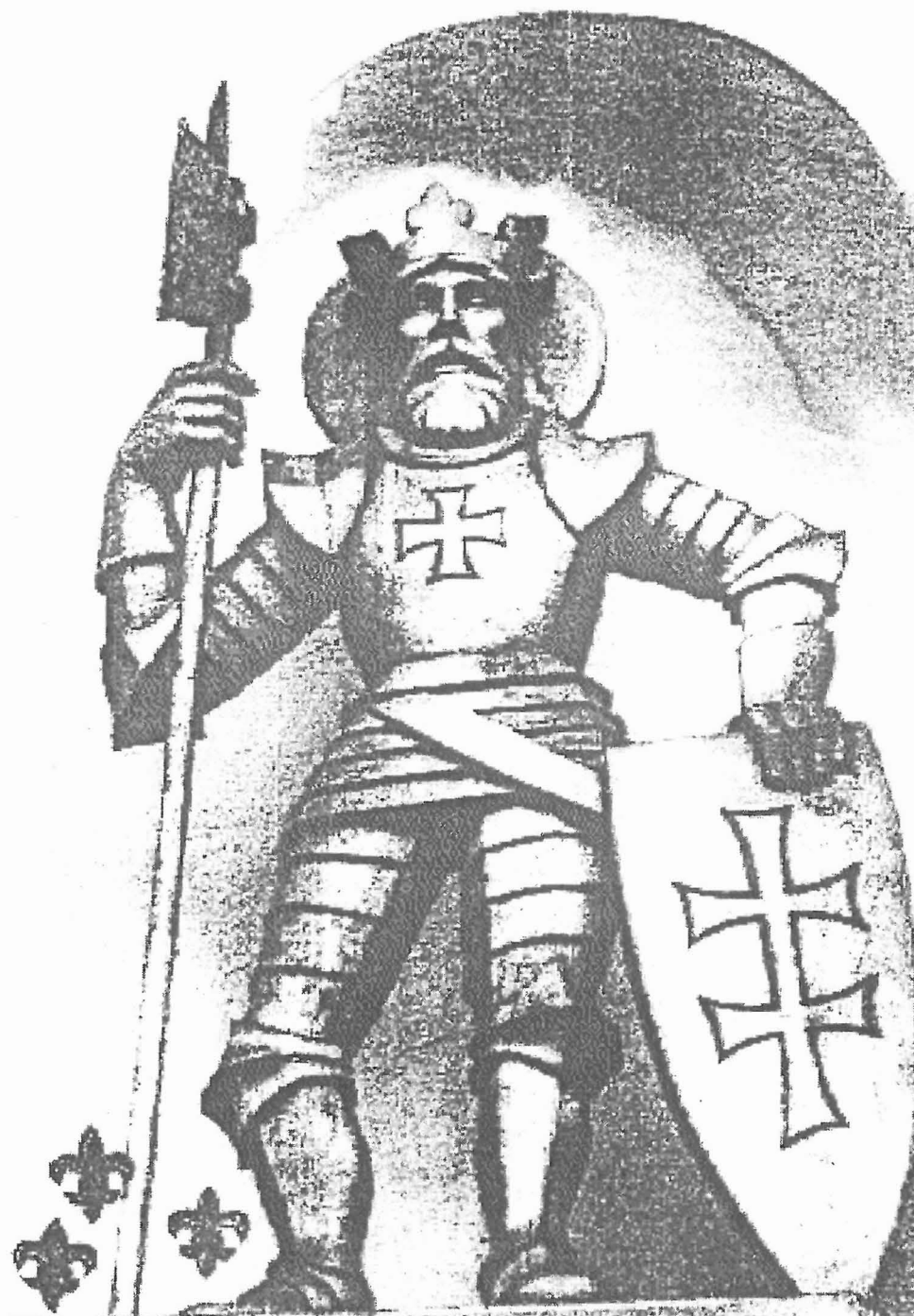

SPRAVODAJ
MESTSKÉHO MÚZEA

RAJEC

I/1996

ZO ZBIEROK MÚZEA

Do zbierkového fondu Mestského múzea v Rajci sa podarilo získať za dosť kuriózných okolností cenné exponáty z pozostalosti p.Schmigutza - negatívy na skle.

Pán Schmigutz, fotograf bol autorom množstva záberov nielen do rodinných albumov obyvateľov mesta v 20-30-tych rokoch nášho storočia, ale aj snímok z Rajca a okolitých obcí.

Tieto zábery majú nespornú historickú i dokumentačnú hodnotu, pomáhajú skladať z čriepkov mozaiku života našich starých otcov.

Čitateľom Spravodaja predkladáme niektoré fotografie. Zároveň privítame každú informáciu pamätníkov, ktorí na nich spoznajú tváre, prostredie, prípadne iné údaje viažúce sa k tomuto obdobiu.

bore:

Rodinná pohoda u Schmigutzovcov

stred:

Oddych pri kartách

dole:

Z vysviacky rajeckých zvonov

1. strana obálky:

Drevená plastika sv. Ladislava vo výklenku Radnice v Rajci (1992)

STREDOVEKÉ PÍ SOMNÉ PAMIA TKY, TÝKAJÚ CE SA KRÁ ĽA SVÄTÉHO LADISLAVA

V roku 1995 sme si pripomenuli 900. výročie úmrtia uhorského kráľa Ladislava. V súvislosti s týmto jubileom usporiadal spolok nesúci jeho meno, sídlaci v Györi, stretnutie farností zasvätených sv. Ladislavovi. Usporiadatelia oslovili zhruba 50 obcí a miest v Maďarsku a 14 na Slovensku, medzi nimi i Rajec. Po otvorení stretnutia odzneli prednášky o živote sv. Ladislava a jeho odkaze pre budúce generácie.

Keďže je sv. Ladislav i patrónom nášho mesta, vrátime sa k tejto problematike a dovoľujeme si uviesť prednášku od **Dr. Nagy László**:

“Slávnosti sv. Ladislava v roku 1977, 1992, 1995 pozoruhodne rozšírili počet publikácií viažúcich sa k osobe menovaného. Historici, archeológovia, literárni vedci, cirkevní a liturgickí hodnostári a životopisci sprístupnili nový písomný materiál “rytierskeho kráľa”. V krátkosti priblížim stredoveké autentické texty a nezmienim sa o predošlých, už známych.

Na žiadosť veľkého čitateľa sv. Ladislava kráľa Ľudovíta Veľkého v 11. storočí kronikár Gesta zostavil Obrázkovú kroniku i s umeleckými miniatúrami. V nich nájdeme takúto charakteristiku sv. Ladislava: “Tak sa zaskvel ako zornička rozrážajúca ryšavú hmlu, ako svit mesiaca, keď je v splne, ako žiariace slnko v kruhu svojho skvelého ľudu ... s vlkmi a medveďmi sa hral ako s ovečkami z ovčínca.”

Toto “zažiarenie” vyjadrujú farebné obrazy z kódexu, ale i nástenné maľby a výjavy z Magyar Anjou - legendária z čias Karola Róberta.

Motívy starých pohanských piesní v kresťanskom prevedení sa tiež viažu k osobe svätého Ladislava: “Medzi hviezdami najžiarivejšia”. V legendách nájdeme črty ospevujúce jeho skutočné vojenské úspechy - to je on, čo zázračne zabezpečuje potravu svojmu vojsku, vodu prinúti vyvrieť. To je on, čo na svojom bielom koni poráža nepriateľa - tmu. V kázňach každoročne oživali jeho životopisné črty: on nás chráni pred nepriateľom, on je bojovný kráľ, smelý veliteľ. Popri múdrom kráľovi sv. Štefanovi, mladučkóm kráľovi sv. Imrichovi (napriek idealizovaniu), zastal stelesnením činu, v liturgických textoch - svätým kráľom. Na konci príbehu v obrázkovej knihe čítame: “Keď niekto chce vedieť, koľko dobra vykonal pre svoj ľud šťastný Ladislav, v jeho životopise nájde dôkazy”. Bádajúci však tento doklad postrádajú.

Na základe umeleckých pamiatok a vyššie uvedených písomností usudzujeme, že nám ostal iba zlomok historického materiálu o sv. Ladislavovi. Popri kronikách svedčiacich o živote svätca, sú najdôležitejšími prameňmi historické legendy. V nich sa nekladie dôraz na históriu a udalosti, ale na samotnú charakteristiku svätého kráľa. Kronika obširne zaznamenáva obdobie pred zvolením sv. Ladislava za kráľa, kým legenda hovorí o jeho živote, odkaze. Niektoré texty sú v podobe kázní, liturgických čítaní, veršovaných historiek a zachovali sa i vo folklórnej podobe.

K dispozícii máme tri legendy - prvá alebo veľká sa nám zachovala v dvoch rukopisoch z 15. storočia. Druhá - malá sa zachovala v jednom rukopise zo 14. storočia, v jednom z 15. sto-

ročia a v jednom v “prvotlačí”. Breviárium, až na malé odchýlky, je vlastne skrátaná malá legenda. Tretia legenda je z prostredia karthauzu zo 14. storočia.

Odlíšne časti týchto troch legiend nás vedú k poznaniu, že ani jedna nevznikla bezprostredne z druhej a spoločné časti nás zasa utvrdzujú v tom, že majú ten istý pôvod. Tento však nevieme rekonštruovať, lebo podľa znalcov ostal len každý stý stredoveký kódex. Odborníci tvrdia, že prameňom historickej legendy sú kroniky. Odborná literatúra pripúšťa i zmeny a viac verzíí, ba dokonca zámerné preštylizovanie textov. Koncom 12. storočia, kedy bolo svätorečenie, jedna legenda udáva: László manu robustus - obrovská ruka, neskôr manu fortis - odvážna ruka.

Koncom stredoveku temešvársky pelbárt, františkánsky mních pod názvom Pomerium de sanctis uverejnil zbierku kázní o sv. Ladislavovi. Tu sa objavili prvky zo všetkých troch legiend, ale i z iných prameňov. Pravdepodobne mal pelbárt k dispozícii takú rozsiahlu legendu, ktorú my nepoznáme. V breviáriu nájdeme i také momenty, ktoré márne hľadáme v známych legendách. Vonkajšia charakteristika Ladislava - pekná tvár, mocná paža, štíhla postava, ľavia sila, v 16. storočí sa objavilo prirovnanie ku kráľovi Priamovi. Pripisujeme to oživeniu renesančnej latinskej a gréckej kultúry.

Z 13. storočia sa zachovala charakterová črta sv. Ladislava a táto podoba bola prevzatá z románu Trója.

Obsah legiend sa pravdepodobne šírili formou kázní. V druhej polovici 13. storočia vzniklo viacero čít. Na sviatok svätca legendy čítali, členili ich na hlavy a časti vhodné na jedno prečítanie. Podľa dobových zvyklostí obsahovali tieto literárne náčrty rýmovačky a citáty odkazujúce na legendy. Napr. Šalomon pri Bratislave (Požoni) nevediac, že mu Ladislav ide oproti, vidí nad jeho hlavou letiaceho anjela s ohnivým mečom. Možné je aj to, že sa tento výjav zachoval z ústneho podania. V tej istej rozprave na inom mieste čítame o asketickom živote sv. Ladislava - jeho telo neodpočívalo v kráľovskej posteli, ale v kamenných sieňach kostola. Dodnes ukazujú vo varadínskom kostole kamennú posteľ s podhlavníkom. Nezávisle od vyššie uvedených kódexov sa našli dve rozpravy v ostrihomskom prepoštvstve sv. Tomáša. V jednej sa hovorí o súboji sv. Ladislava s diablom. V breviároch z roku 1290 ostali veršované texty, antifóny, chválospevy, responzoriá, hymny, sekvencie. Všetky uvedené literárne útvary pojednávajúce o živote sv. Ladislava voláme veršovaná história. Spolu tvoria básnickú zbierku. Na mnohých miestach sa objavujú motívy z legiend, čo potvrdzuje, že básne vznikli na ich základe. Stačí sa započúvať do obsahu zbierok a máme dokonalú predstavu o svätóm kráľovi (voľný preklad):

*Ó, kráľu, svätý Ladislav,
opora kresťanských rytierov.
Ó, veľká nádej svojho národa,
vzbliadni na svoj túžiaci ľud.
Ó, milosrdný, vypros nám milosrdenstvo,
buď sprostredkovateľom našej spásy!*

(Antifona, II. litánie k Magnificátu)

alebo:

*Raduj sa, maďarský národ,
zvučne prespevujuj
novému kráľovi novú pieseň.
Šťastný Várad, nech žije tvoj odkaz i chýr!
Nech rastieš do slávy!
Čuť ozvenu stoviek brdiel.*

(Hymna o sv. Ladislavovi)

Nasledujúca sekvencia nás ešte jednoznačnejšie odkazuje na vznik vo Varadíne:

*Ó, aký šťastný a aký skvostný,
lesknúci sa jeho svätým menom
varadínsky chýrny kostol!
V tomto dome ťa vypočujú,
o čo prosíš, to dostaneš,
keď ťa kráľ podporí ...*

Omšové texty sa zachovali vo viacerých obmenách. Napríklad v čase svätorečenia sv. Ladislava vznikol Pay kódex - prvá časť orodovania za odpustenie hriechov a prosba o pomoc. Medzi odborníkmi vzniká spor: čoho sa týka a kde mieri tento odkaz? Snáď je to vzťah k pápežovi alebo sa týka toho, že Ladislav sa stal kráľom ešte za života už korunovaného Šalamona, alebo sa

to týka súkromného života? Pápež Gregor VII. upozorňoval manželku, aby "dušu kráľa orientovala k božej básni".

Perlou stredovekej maďarskej básnickej tvorby je pieseň o sv. Ladislavovi v 19-tich strofách. Zachovala sa zo začiatku 16. storočia v kódexoch Döndösi (Gyöngyösi) a Peer v latinskom a maďarskom jazyku. Známy je i starší nápev, radíme ho do doby okolo roku 1480. Zobrazuje kráľa od jeho pôvodu až po svätorečenie. Najprv ospevuje jeho vonkajšiu výnimočnosť, potom jeho cnosti. Z tejto hymnickej piesne sála vlastenectvo:

*Maďari, chráňme kráľa sv. Ladislava,
veru, zaslúži si našu chválu.
Chváľia ho i anjeli hovoriac:
zdravas buď, milostivý, svätý kráľ Ladislav!*

Na konci krátkeho prehľadu písomných pamiatok o sv. Ladislavovi rozlúčime sa slovami Janusa Pannoniusa, ktoré povedal na rozlúčku s varadínskym kultúrnym centrom umeleckej a literárnej tvorby:

*Ty, rytiersky kráľ v brdzavom brnení
obrovskou sekerou na boj pripravený,
ktorému mramorový pomník
vyrazil perlivý znoj,
sv. Ladislav, ochraňuj nás, buď nám vodcom ..."*

Voľný preklad z maďarčiny: Júlia Tóthová

Z HISTÓRIE VÝSKUMU RAJECKÉHO NÁREČIA /4/ JAZYKOVÉ ASPEKTY ETYMOLOGICKÝCH VÝSKUMOV V RAJCI

Miloslav SMATANA

Cenným zdrojom získavania nárečového materiálu môžu byť výsledky národopisných výskumov na území, ktorého nárečie je predmetom záujmu dialektológa. Nie je nič nezvyčajné, ak dialektológovia využívajú výsledky národopisných výskumov a hľadajú v nich jazykový materiál na rekonštrukciu skúmaného nárečia. Medzi etnografiou (národopisom), skúmajúcou kultúru v jej vecnej podstate a dialektológiou, opisujúcou nárečie, ktorým sa táto kultúra realizuje, nachádzame viaceré styčné plochy; ľudová kultúra nesie v sebe odkaz dávnych tradícií, nárečia predstavujú útvary, ktorého korene siahajú do dávnych čias. Paralelizmus rozvoja ľudovej kultúry a rozvoja nárečí je doložený aj faktom, že spoločenský celok s istým typom hmotnej a duchovnej kultúry charakterizuje aj istý jazykový - nárečový typ, a tak hranice etnografických oblastí a územných nárečových celkov často splyvajú.

Spolupráca oboch disciplín však nebola a nie je ideálna; spoločná púť bádania sa viac-menej len naznačovala, pričom zástupcovia oboch disciplín si už dávnejšie uvedomili, že väčšia vzájomná prepojenosť informácií by nesporne pomohla obojstranným nájstvom v tej druhej disciplíne prvky využiteľné vo vlastnom predmete bádania. Opodstatnenosť týchto tvrdení sa potvrdila najmä pri výskumoch zanikajúcej terminológie ľudových profesií, príp. remeselníckej terminológie. Bohatý jazykový (najmä terminologický) materiál sa spolu s reáliami a starými pracovnými postupmi v neľútostnom plynutí času strácal, žiaľ, do nenávratna.

Výskumník v oblasti jazyka môže len dúfať, že sa stará slovná zásoba istý čas zachová v pamäti najstarších generácií jedného či dvoch pokolení; teoretická nádej jej záchranu pre vedu a nasledujúce generácie teda existuje, a to aj po zániku starej výrobnéj činnosti nahradenej novou (modernizovanou) výrobou.

Opísaná situácia do veľkej miery platí aj pre oblasť Rajeckej doliny, pre samotný Rajec vari najviac. História, ktorá bola len nedávno samozrejmosťou súčasťou všedného života nám zmizla pred očami. Nevytratil sa len starý spôsob života, návyky, reálie, pracovné postupy, ale spolu s nimi, bohužiaľ, aj najstarší pamätníci na "život minulý", prirodzení nositelia starej podoby rajeckého nárečia. Ukazuje sa, že roky po 2. svet. vojne a najmä 50. a 60. roky boli poslednou možnosťou na získanie vzácnych národopisných a jazykových - nárečových informácií. Súčasní záujemcovia o hmotnú či duchovnú kultúru Rajeckej doliny môžu byť vďační každému zdokumentovanému výskumu (národopisnému či nárečovému), ktorý sa na rajeckom nárečovom území podarilo v tom čase uskutočniť.

V oblasti Rajca zamerali národopisci celkom logicky a zaslúžene svoj záujem na obce ležiace na juhu Rajeckej doliny (Čičmany, Fačkov); samotnému mestečku Rajec sa - aj napriek jeho dlhoročnej remeselníckej tradícii - nevenovala (okrem cenných výskumov F. Kalesného, ktoré predstavíme nižšie) dostatočná pozornosť.

Čičmany a Fačkov (ale i Rajecká Lesná) tvoria skutočne samostatné centrá tradičnej ľudovej kultúry Rajeckej doliny. Svedčí o tom drevená ľudová architektúra, ľudový kroj, typy starodávnych výšiviek, svieže folklórne tradície v jednotlivých obciach a pod., všetko oblasti, ktoré sa poväčšine stali predmetom záujmu a výskumu etnografou.

Vyšívané rukávce

Naším zámerom nie je komplexné zmapovanie národopisných výskumov z rajeckej oblasti (mnohé etnografické opisy zamerané na kroje, výšivky či architektúru sú dostatočne známe). Na niekoľkých vybraných príkladoch uskutočnených národopisných výskumov chceme ilustrovať možnosti, ktoré sa dialektológovi ponúkajú pri čerpaní zaujímavého jazykového materiálu.

Podrobnú charakteristiku vývoja ohnísk, pecí a starých vykurovacích a ohrievacích zariadení v Čičmanoch predstavil V. Pražák v stati **Vývoj a typy ľudových topenišť v Čičmanoch v rámci jejich obecného vývoje v Československu** (Pražák, 1967). V jeho rozsiahlom príspevku nájdeme aj názvy, ktoré v súčasnosti poznajú už len niektorí zástupcovia najstaršej generácie v Čičmanoch. Pomenovanie *čierna izba* značí obytnú izbu s ohniskom/pecou, z ktorej nebol žiadnym zariadením odvádzaný dym. Ak si niekto vo vnútri izby postažoval slovami „*mĕ sa kadř*“, znamenalo to, že hovorí o pálení očí od dymu; na dym navyknutý obyvateľ *čiernej izbi* mu zvyčajne odpovedal „*a mĕ sa ňekadř*“. Neskôr bol dym z izieb odvádzaný jednoduchým zariadením, tzv. *kochom*. *Kurná* alebo *pieca* bola využívaná na pečenie chleba. Len zriedka (počas tuhých mrazov) ju obyvatelia domu využívali na vyhrievanie. Nikdy sa v nej nevarilo - na ten účel slúžilo *obňište/obňišto*. Časti pece boli napr. *čeluste* (= otvor do chlebovej pece), *sopuška* (= priehlbinka na čelnej strane pece na ukladanie zápalného náradia), *sopúch* (= väčší otvor na vonkajšej pozdĺžnej strane pece, ktorým sa kontroloval horiacimi trieskami tzv. *špandlami* práve sa pečúci chlieb), *šuber* (= plechové zariadenie upravujúce odvod dymu do komína), *kvački*, *kliešte*, *podvali* a pod. Pri peci bola obvyčajne veľká široká lavica nazývaná *potpiecka/potpěcka* či *potpečka*. Na zavesenie kotla nad oheň *obňišta* slúžil drevený stĺpik so zárezmi (na nastavenie výšky kotla nad ohňom) tzv. *kluča*.

Oblasť **príbuzenských vzťahov v Čičmanoch a postavenie ženy v rodine** skúmala S. Švecová (Švecová, 1967). V svojej zaujímavej a detailne spracovanej štúdii zachytáva také lexémy z oblasti rodinného života a príbuzenských vzťahov, akými sú napr. *zadňia/pozadňia rodina* (= vzdialenejšia rodina jedinca), *predňia/popredňia rodina* (= najbližšia rodina, často nazývaná aj zámennou formou *svoje* alebo *svojina*). Pre rodinu, t.j. najužší okruh príbuzných bol v Čičmanoch zaužívaný starší výraz *čelad*, ktorý bol už v čase výskumu nahrádzaný rozšírenejším pomenovaním *rodina* (čo bol dovedy širší pojem príbuzenskej skupiny). Druhé priezvisko - *prímeňie* dostávala každá rodina s rovnakým

priezviskom v obci (rozšírený jav známy napríklad aj z Rajca).

Z bežnejších pomenovaní príbuzenských vzťahov uvádza autorka napr. názvy *švager* (manželkin brat), *švagríná* (manželkina sestra), *krsní a krsná* (krstní rodičia dieťaťa), *ňevesta* (synova manželka), *zař* (dcérin manžel), *sveker* (manželov/manželkin otec), *svekruša* (manželova/manželkina matka), *striná* (manželka otcovho brata), *ujčíná* (manželka matkinho brata), *sváko* (muž otcovej alebo matkinej sestry) a pod., z menej známych napr. *dever* (manželov brat), *zolvica* (manželova sestra) a pod. Obyvateľov jedného *gruntu*, t.j. gazdovstva s príslušenstvom nazývali *grunovířci*. S významnými udalosťami v rodine súvisia aj výrazy *radoštie*, čo bola obvyčajne fľaša pálenky a misa osúchov, ktoré posielala rodička vybranej žene hneď po narodení dieťaťa ako oficiálne pozvanie do funkcie kmotry; *opáčka* (*na opáčku*) - bola návšteva kmotry na tretí deň po *kršteňi*; výrazy *družba*, *svatovia*, *široká*, *svatoski*, *mlčiaci*, *šafár*, *zváč* a pod. sú zasa pomenovania postáv svadobnej družiny atď.

Starým spôsobom chovu zvierat na okolí Rajca sa v rovnomennom článku venoval J. Podolák (Podolák, 1996). Výskum s naznačeným zameraním sa v Rajeckej doline uskutočnil (ako súčasť rozsiahlej výskumnej akcie o spôsobe chovu dobytká a pastierskeho života na Slovensku) v r. 1965.

V článku sa dozvedáme o tradičných formách poľného hospodárenia, o chove hospodárskych zvierat, o mliečnom hospodárení a pod., pričom faktom a opisom jednotlivých oblastí často pomáhajú slovné nárečové jednotky. Tak napríklad klčovaním získaný pozemok sa nazýva *kučovina*, *novina* alebo, *novotina* ťažšie prístupné pozemky trvale obrábané špeciálnymi úzkymi motykami - *kučovnicami* sa nazývali *kopaňice*. Pomôcky (obvyčajne dlhé palice s výbežkami) na sušenie dreva boli *oštrbi*. Systém striedania sa vlastníkov dobytká v spoločnom stáde pri pasení (podľa počtu vlastných kusov dobytká v stáde) bolo tzv. *odpásanie*; spôsob pasenia pri ktorom gazda vyhnal ráno všetok dobytok a ovce do poľa, kde sa celý deň pásli bez dozoru a večer ich chodili hľadať a zháňať do maštale bolo *zaháňanie*; pozemky s kultúrnou plodinou, na ktoré by sa dobytok nemal dostať, bývali označované *viechou*, vlastne kusom suchej slamy (tzv. *šúpek*) pripevneným na palicu a pod.

Z oblasti mliečneho hospodárenia sú v článku zdokumentované výrazy *mlezivo* (prvé mlieko po otelení kravy); nadojené mlieko sa dávalo aj *skřiři*, navrchu usadená *smatánka* sa zbierala lyžicou a odkladala sa do hrnca (volal sa *cedzák* alebo *širaň*) a nakoniec sa *zmúcela* v *zbenke*. *Mladé maslo*, t.j. zmútené maslo sa používalo na prípravu jedál, ale nosilo sa aj zabalené v *kapusních* alebo *burgiňovích listoch* na trh, kde sa predávalo. Roztopené maslo sa nazývalo *zasmažené*; *cmar* alebo *podmářie* bola tekutina, ktorá zostala po zmútení smotany na maslo. Z kyslého mlieka sa získaval *tvaroch*; *srvátka* - tekutina z kyslého mlieka po zobratí tvarohu - sa používala ako krmivo pre ošipané. *Tvarožec* či *sušeni tvaroch* bol názov pre tvaroh zakonzervovaný na zimné obdobie usušením.

Na spracovanie ovčieho mlieka podľa valašského spôsobu (najmä na juhu Rajeckej doliny) ukazujú aj niektoré názvy: praktizovalo sa zrážanie mlieka pomocou *klagu* (syridlo z tefacieho žalúdku), *dojelňica/dojelňička* bola nádoba na dojenie, *puřera* nádoba na zrážanie mlieka, *řata* (plachta na zberanie syra), *ňevarka* bola vlastne srvátka, *žimčica* - zvarená srvátka, pri ktorej sa rozlišovala vrchná vrstva tzv. *vrchovačka* a spodná riedka *spodňica*, studená *kiselá žimčica* s hustejšou masťou vrstvou známou pod názvom *urda*, *gelatka* bola nádoba na ukladanie bryndze a pod.

Z menej známych pochútok spomeňme aspoň *táľiki* - malé (pokrájané) kocky čerstvého (nemieseneho) ovčieho hrudového syra, prisušené a zaúdené v dyme na poličke a *sušeňičku* (= údený syr).

Národopisný výskum **zdobenia kraslíc vo Fačkove** vykonal a opísal F. Kalesný (Kalesný, 1971). Autor článku pokladá Fačkov za jadro zachovanej tradičnej ľudovej kultúry v Rajeckej doline, o čom podľa neho svedčí nielen drevená fačkovská ľudová architektúra, ľudový kroj, starodávna krížiková výšivka, svieže folklórne tradície, ale i veľkonočné zdobené vajččka nazývané vo fačkovskom nárečí *fačkovské kražľice*. Bývajú vyzdobované starodávnou technikou "*vipisovaňia fčelím voskom*" a farbené farbivami z prírodných zdrojov: šupka z cibuľe, kôra stromov, koreň slivky, ovsená slama, listy z tzv. *mrcha jablone* (= plánky) a pod. *Krásnu tubožutú farbu* (= žltohnedú) vyčarovali fačkovské ženy z cibulových šupiek, koreňa slivky a ovsenej slamy. Voskom dekorované *opísané vajččka*, vlastne hotové *kražľice*, sa podľa použitých výtvarných motívov nazývali napríklad *na mliniské kolo*, *na krájané srcko z hrabličkami*, *na fajki*, *na brozno*, *na hrable a hviezdčički*, *na motíla*, *na poveternák* (detská hračka, papierová ružica na hru s vetrom), *na baraniie roški*, *na krájanú ružu*, *na stromček*, *na makovú ružu*, *na nievestu* atď.

Zdobenie kraslíc vo Fačkove

Fašiangové tradície v Rajeckej doline podrobne opísala M. Turzová (Turzová, 1970). Svoj výskum uskutočnila autorka v r. 1968, teda v čase, keď mnohé obyčaje už strácali pod vplyvom hospodárskych zmien svoje opodstatnenie a postupne zanikali, a to i napriek tomu, že niekde bolo badať určité oživovanie zvyklostí, často však v zmenenej (upravenej) podobe.

V príspevku sú komplexne opísané fašiangové zvyky v jednotlivých obciach aj pomocou niektorých nárečových lexém, súvisiacich s touto tematikou: *vláčeňie klátu/chodzeňie po kláče* - veselá pochôdzka mládenčov po dedine, ktorí vlečú za sebou klát a nazývajú sa *koňe* (Ďurčiná) alebo *klátňiaci* (Raj, Lesná, Fačkov); členovia sprievodu majú jednoduché ľudové oblečenie, na ktorom majú v niektorých obciach (Ďurčiná) navešané zvonce - *ľiatovce*, alebo sú zamaskovaní a s nejakým pracovným nástrojom symbolizujú určitú postavu či profesiu (najčastejšie sú to antropomorfné masky), napr. *poboňiča*, *gazdu z bičom*, *žebráka*, *dochtora*, *apatekára*, *kováča*, *stolára* atď. *Stolár* napríklad nosil *bobľik* a ním po príchode do niektorej z domácností "*obobľoval stvol, alebo inú škodu spraveť*". Novšími maskami v Ďurčine sú *staré ženi* a *harmoňikár*. Pri pochôdzke po dedine zaznievala pieseň:

*Ďurčan, Ďurčaňi, Ďurčanskí páňi,
už mi mej milej volki zajali.
Ďurčanskí mláďenci, veru ste vi páňi,
zajtra, pozajtreku pojdu po žebraňi.*

Aj v Šuji chodia *staré ženi*, no navyše aj masky *kominára* a *čerta*. Šujania spievajú najčastejšie takúto:

*Ej, jačmeň, jačmeň, zelení jačmeň,
veď ja ta, dieuča, tej noci načnem.
Ej, načňi, načňi, ak môžeš načat,
veď ja ňebuďem na mamku jačať.*

V Rajeckej Lesnej bola zasa najznámejšia pieseň s nasledujúcim textom:

*Fašiangi, Turíce, už Velká noc ide,
staré babi plačú, že sa ňeviskáču.
Fašiangi, Turíce, už Velká noc ide,
uľiala vuoz z hrncvov a pokrievok za dva.*

Fačkovci v tom čase zvykli zanôtiť:

*Fašianek sa kráti, uš sa nenavrátí,
staré babi plačú, že sa ňeviskáču.
Už je po fašangu, aj po šetkej kráse,
uš sa blcha ze fšú pourbla ve páse.*

*Boľi chlapani boľi, okolo Fačkova,
pokial im stačela horička buková.
A keľ sa minula horička buková,
minuľi sa chlapani okolo Fačkova.*

Fašiangový sprievod vo Fačkove

Ku zoomorfným maskám patrí najmä čičmiansky *turoň* - muž so štylizovanou hlavou býka na dlhom krku (hlava a krk sú z ovčej kože), okolo krku má navešané zvonce; muž drží palicu, ktorou ovláda na nej pripevnenú hlavu, a tak sa papuľa *turoňia* zatvára a otvára.

Na fašiangových tancovačkách a večerných zábavách museli dievky pri tanci vysoko vyskakovať *žebi mali dobré leni*. Na zábavách sa tancoval aj obľúbený *tanec pot šable*, pri ktorom sa spievalo:

*Pod šable, pod šablíčki,
mi šetko berieme aj plané bruški.
Hentam nám ňedaľi, tuto nám dajú,
Kocurka zabiľi, slaňinu majú.*

(Čičmany)

Rajec ako stredisko obcí Rajeckej doliny a mestečko remesiel sa bohužiaľ nestalo miestom širšieho národopisného výskumu. Výskumníci sem prichádzali iba jednotlivo. Najväčšími sa výskumom remesiel v tomto meste zaoberal F. Kalesný, ktorý výsledky z nich prezentoval v kandidátskej práci Vznik a vývin ľudových remesiel v Rajci (Kalesný, 1966) a neskôr aj v niekoľkých samostatných článkoch a štúdiách zameraných na niektoré rajecké remeslá. Podrobne opísal napr. medovníkárstvo v Rajci (Kalesný, 1971), rajeckých klobučníkov a ich výrobky (Kalesný, 1973), spracovanie koží a kožušín (Kalesný, 1976).

Autorovi sa podarilo stretnúť buď priamo s ešte žijúcimi remeselníckymi majstrami, alebo s ich rodinnými príslušníkmi, ktorí sa na výrobu remeselníckych produktov ešte pamätali. Mohol tak podrobne a verne zrekonštruovať a opísať jednotlivé zanikajúce pracovné postupy. Kalesný sa na svojich terénnych výskumoch v r. 1958 - 1962 stretol napr. s čižmárskym majstrom Jozefom Smieškom, Štefániou Židekovou, vdovou po poslednom rajeckom garbiarovi Jánovi Židekovi - Gabkech, s mangliarom Mikulášom Uhlárikom a jeho manželkou, dcérou farbiara Petra Hollého, s dcérou garbiarskeho majstra Pavla Žilinčika Magdalénou Žuchovou, s kožušníkmi Jozefom Jančovičom a Andrejom Žuchom a inými.

Okrem zaujímavých a cenných historických údajov a detailného opisu remeselníckych postupov prinášajú jeho štúdie nárečové (zväčša terminologické) lexémy z jednotlivých odvetví.

Výrobou a spracovaním koží sa zaoberali *ševci - garbiari, ševci - obuvníci, sedlári, remenáři, mesečkári* (= brašnári), *kožušníci*. Rajeckí koškári sa tajomstvom zahalenou výrobou tzv. *červenej rajčoviny* (farebnej kože, na ktorej výrobu sa používali rastlinné farbivá) vari najviac zaslúžili o slávu a chýr svojho mesta a dostali sa do podvedomia zákazníkov nielen ďaleko za oblasť Rajca, ale aj za hranice vlasti. Niektorí informátori poznali tajomstvo výroby *červenej a žltej rajčoviny*. Pri opise postupu tvrdili, že chýr o použití vody z dolného toku Rajčanky, ktorá vraj obsahuje látky umožňujúce výrobu *rajčoviny* a jej výnimočné sfarbenie, slúžil len na pomýlenie tých, ktorí by chceli výrobu napodobňovať. Dôležitá bola príprava rastlinného červeného farbiva z rastliny zvanej *lobvotka*, ktorá vraj rástla v Porubskej hore, ale aj na niektorých iných miestach v chotári; mala údajne modrastý kvet, tenké trojklanné listy, bola dosť vysoká a kvety mala umiestnené v trse. Rajeckým garbiarom ju nosili aj ženy z fačkovských a frivaldských chotárov. K tejto základnej rastlinke sa v istom pomere pridávali aj listy tzv. *mrcha jablone* čiže plánky.

Čižmári vyrábali rôzne druhy čižiem napr. *zhrnovački, kordovánki, garbiari* či *grznári*, expresívne nazývaní aj *smradári*, vyrábali, resp. spracúvali surové kože zvierat (hovádzieho dobytká) na kožu priemyselné, vlastne hrubšie, silnejšie druhy koží bez vlasu, nazývané aj *červené remeň*. Kožušníci spracúvali a vyrábali kožu s vlasom.

Jednotlivé fázy spracovania surových koží na kožu priemyselné sa nazývajú *roscabovanie, višpajdľovanie, sušeňie na povale, odmočeňie, vištrekovaňie, vivindírovaňie - vižmikaňie* a pod. Pri spracúvaní sa využívala *zola* (pôvodný názov pre roztok na výrobu koží, neskôr aj názov kade 1,5 - 2 m hľbokej, v ktorej bol roztok pripravený, a do ktorej sa kožu dávali), *kosa* (nástroj na zbavovanie srsti, povedalo sa že "koža sa vikáša"), *šerajz* (špeciálny nástroj podobný dlhému dvojručnému nožu, ktorým sa koža zbavovala *mliazdri*), koža sa *dubela v cajchu* (trieslový dobový kúpeľ), po vyzretí sa natierala *fištrónom* (rybacím olejom), potom sa *štosala* (t.j. zbavovala sa prebytočného oleja) pomocou nástroja nazvaného *štosák* (malá kamenná doštička asi 10 x 12 cm). Remeselníci využívali aj *falc* (= ostrý dvojstranný oceľový nôž s vertikálnymi

rúčkami), *blandžír* (= kus železnej obruče s tupou hranou, zasadenou do drevenej rúčky), ktorým sa koža vypracúvala *na blatko* po nafištrónovaní a načiernení, *štrich* (dlhý pracovný stôl), kožušníci zasa *škafu* (= jednoduchý nástroj s drevenou rúčkou so vsadeným nožom z oceľového plechu), ktorou sa koža zoškrabovala a zbavovala prebytočnej blany, zvyškov mastnoty a loja. Hotovými výrobkami kožušníkov boli rôzne typy kožuchov: *lokčiak, kurkov kožuch, servianka* a pod. a tiež kožušinové vesty *brucliaki* a i.

V pomenovaní niektorých nástrojov cítiť nemecký vplyv spôsobený vandrovkami a technickou terminológiou rozvinutou v remeselníckom mestečku. Cudzí terminológia formálne prekrýva slovanský domáci výrobný proces, na vlastný spôsob výroby však poukazujú termíny *zola, dub, dubiť, fištrón* a pod.).

Informácie o **medovníkárstve v Rajci** získal F. Kalesný od bývalého rajeckého medovníkára Rudolfa Pribiša, ktorý nebol rajeckým rodákom; v roku 1911 prišiel do Rajca ako tovariš a priženil sa do rodiny Kalužayovcov. Pribiš opísal recepty a pracovné postupy z oblasti medovníkárstva bežne využívané v kalužayovskej rodine, ktorá bola prípravou rôznych medovníkových dobrôt (ale i výrobkov z vosku) v Rajci od nepamäti známa. Dozvedáme sa, ako sa pripravovalo cesto na medovníky, teda medové cesto alebo tiež cukrové cesto (v nefonetickom prepise):

"Cukrové cesto sa pripravovalo z 30 vajec, 10 kg cukru a 8 litrov vody; toto všetko utrepalo a zaparilo v koryte spolu s múkou. Cukrové cesto sa miešalo potom s medovým cestom ako náhradka starého dobrého marcipánu bezchybnej kvality."

Vosk a med boli suroviny, s ktorými medovníkári pracovali najčastejšie. Blízkosť pútnických miest zaručovala majstrom veľký odbyt ich výrobkov. Predávali medovníky, medovníkové srdcia, "sedem detí za grajciar", ale aj sviečky a tzv. *obeti* (= obetné dary odlievane z vosku a predávané na púťach). Výroba obetných darov, na ktorých medovníkári najviac zarábali, súvisela nepriamo s výrobou sviečok. Obety odlievali z vosku do rozličných drevených foriem (starí medovníkári - keďže mali rezbársku zručnosť - zhotovovali si ich sami) v podobe očí, hlavy, zubov, nôh, žien, zvierat, detí atď. Zákazníci ich kupovali v snahe vyprosiť si priazeň v určitej ťažkosti (na slabý zrak slúžila obeta nazvaná *oči*, na choré nohy obeta nazvaná *noba* a pod.). Aj človeku, ktorý si nemusel vykupovať zdravie (nemal zdravotné problémy) mali čo ponúknuť: obetu *božské požeňanie*. Z ďalších to boli napr. *za zdravie žení, za požeňanie a radosť v dome* a pod.

V roku 1962 uskutočnil F. Kalesný výskum u bývalého výrobcu klobúkov Pavla Stráňana, ktorého otec Ernest bol takisto klobučníkom. Vo výsledkoch výskumu v článku **Výroba klobúkov v Rajci** sa podarilo autorovi zdokumentovať a priblížiť, vzhľadom na rok výskumu, už vzácnu a ojedinelú prácu klobučníka. Toto remeslo začalo totiž upadať po 1. svetovej vojne (sériové dodávky klobúkov z tovární) a zaniklo uprostred hospodárskej krízy pred 2. svetovou vojnou pod ťarchou veľkých daní a neschopnosťou vydržať silnú továrenskú konkurenciu.

V presne opísanom pracovnom postupe výroby klobúkov sú použité nárečové výrazy súvisiace s jednotlivými fázami výroby: *birka, merinka* boli druhy oviec, z ktorých sa *očia vlna* na výrobu klobúkov používala. Klobučníci však používali aj *zajačiu vlnu*; *birka* bola aj vlna z takto pomenovaných oviec, *letná vlna* bola tá, ktorú ovciam strihali na jeseň; výrazy ako

filcovaňie, napacovac a i. súvisia s úpravou základnej suroviny; *česák, fách-sito, krampla, šlabor, strela* sú zasa klobučníckym majstrom najviac využívané pomôcky; *fachovaňie, kramplovaňie* sú dôležité časti jednotlivých výrobných fáz výroby. Dozvieme sa, čo je *fáčh* (= vlna stlačená na plst'), *filc* (= *fáčh* premenený na inú kvalitu po naparení horúcimi vodnými parami), *záscerka* (= textilná podložka do ktorej sa balil *fáčh* pred naparovaním), *filcoví fách* (= plstený diel; spojením dvoch týchto dielov vzniká tvar podobný klobúku pripravený na ďalšie spracovanie), *pokvoni fách* alebo *štump* (= plstený výrobok z dvoch spojených *filcovích fáchov*), *kopito, spodná a vrchná modla* (= drevené formy na výrobu klobúkov), *šiber* (= typ sita s drôteným výpletom používaný pri zhotovovaní *fáčhu*) a pod.

Bohatosť rajeckej remeselníckej lexiky sa v celej šírke nezachovala. Väčšina informátorov, schopných zreprodukovať a opísať pracovné postupy, zoznámili výskumníka s reáliami, presýtiť rozprávanie rôznymi vzácnymi údajmi a zaujímavosťami, 2 - 3 roky po výskume už nebola, bohužiaľ, medzi živými. Spolu s ľudmi sa tak postupne vytratilo i to, čo v plynutí času začalo nadobúdať veľkú hodnotu. Mnohé z minulosti zostalo len v nárečí, ktoré však z opisovanej oblasti tiež postupne mizne.

A preto, no nielen preto, je hodnota národopisných výskumov zdokumentovaných F. Kalesným (i ďalšími bádateľmi) veľmi vysoká.

O ďalších možnostiach výskumu rajeckého nárečia, o potenciálnych zdrojoch čerpania nárečových lexém, o nových dialektologických výskumoch a ďalších zaujímavostiach týkajúcich sa jazyka a nárečia v Rajci bude reč až v nasledujúcej časti.

POUŽITÁ LITERATÚRA:

Kalesný, F.: Vznik a vývin ľudových remesiel v Rajci. Kandidátska práca z národopisnej problematiky. Zv. I a II (obrazová časť). Bratislava 1966.

Kalesný, F.: Medovníkárstvo v Rajci. Zborník Slovenského národného múzea. 65. 1971. Etnografia 12. s. 203 - 211.

Kalesný, F.: Zdobenie kraslíc vo Fačkove. In: Zborník slovenského národného múzea. Etnografia 12. Roč. LXV - 1971. Osveta, 1971. s. 241 - 253.

Kalesný, F.: Remeselnícka výroba a vznik cechov v Rajci. Vlastivedný zborník Považia. 11. 1972. s. 55 - 66.

Kalesný, F.: Výroba klobúkov v Rajci. Zborník Slovenského národného múzea. 67. 1973. Etnografia 14. s. 234 - 243.

Kalesný, F.: Spracovanie koží a kožušín v Rajci. In: Zborník Slovenského národného múzea. Roč. LXX - 1976. Etnografia. 17. Vyd. Osveta Martin 1976. s. 125 - 155.

Podolák, J.: Staré spôsoby chovu zvierat na okolí Rajca. Agrikultúra. 5. 1966. s. 169 - 186.

Pražák, V.: Vývoj a typy ľudových topenišť v Čičmanoch v rámci jejich obecného vývoje v Československu. In: Zborník Slovenského národného múzea. Etnografia 8. Roč. LXI - 1967. Obzor, 1967. s. 31 - 81.

Švecová, S.: Príbuzenské vzťahy v Čičmanoch a postavenie ženy v rodine. In: Slovenský národopis. Roč. XV. 1967. 3. s. 321 - 385.

Turzová, M.: Fašiangy v Rajeckej doline. Zborník Slovenského národného múzea. 64. 1970. Etnografia 11. s. 153 - 173.

PRESLÁVILI NAŠE MESTO

V roku 1996 si pripomíname výročie dvoch významných rajeckých rodákov. Práve v tomto roku uplynulo 155 rokov od narodenia Andreja Metoda Černianskeho a 90 rokov od narodenia profesora Antona Dubeca.

Andrej Metod Černiansky

(Spracované podľa kroniky mesta)

Andrej Černiansky sa narodil v Rajci 12.10.1841. Najskôr začal študovať bohoslovie, ale jeho veľmi veselá povaha rozhodla o tom, že toto štúdium zanechal.

Už v seminári v roku 1863 prispel svojimi básnickými prvotinami na zbierku "Jarnie kvety", ktoré zostavili chovanci seminára: Ján Pavol Bella, Andrej Černiansky a Ján Slavofub Kršák. Od Černianskeho sú v tejto zbierke 2 básničky o včelách: "Trpezlivosť" a "Včela". Aj toto naznačuje, že už v mladom veku prejavil sklonnosť ku včelám a včelárstvu.

V roku 1870, keď bola založená v Turčianskom Svätom Martine slovenská kníhtlačiareň, odišiel a udomácnil sa tam. Písal poučné a zábavné knižky, založil a vydával humoristické časopisy Rarášek, Veselé listy a Černokňažník. Tam v roku 1923 zomrel v 82. roku svojho veku a je pochovaný na národnom cintoríne v Martine.

Andrej Černiansky bol veľkým milovníkom prírody a v súvislosti s tým aj horlivým včelárom. Mnoho čítal o včelárstve a rešpondoval s českými a nemeckými včelármi. Takto neustále zširokoval svoj včelársky rozhľad a získané vedomosti rád rozdával

aj iným. Sám si zhotovoval ozdobné úle a podľa svojho vkusu si zdokonaľoval i včelárske nástroje.

Do dejín slovenského včelárstva sa zapísal ako redaktor prvého slovenského včelárskeho časopisu "Včelár a ovocinár". Tento časopis mal vysokú odbornú úroveň, ale pre nedostatok predplatiteľov zanikol po vydaní 7. čísla štvrtého ročníka v roku 1896.

A tu je ukážka z jedného čísla:

Redaktor: Andrej Černiansky.

Ročník II.

Turčiansky Sv. Martin, Júl 1894.

Číslo 5.

Medové víno.

V I. ročníku na str. 170 udali sme jeden recept na medové víno. K vôli vyhoveniu viacerým pánom čitateľom našim, ktorí si

tobo žiadali, podávať budeme aj viacej spôsobov, osvedčenejších na prípravu medového vína.

Medové víno, keď sa vydarí, je i príjemným i zdravým nápojom. Naši predkovia, ktorí vo väčších rozmeroch včelárili nežli teraz, dorábali si vždy víno medové a mávali ho v zásobe. Ešte teraz ho Rusi a Poliaci dorábajú, a chvála si ho. Robí sa buď slabšie, buď silnejšie, aj šampaňskému podobné šumivé víno.

Medové víno je miešanina z medu a vody; a keď sa to náležite pripraví, teda je naturálnemu vínu veľmi podobné, ba aj také, že ho od opravdivého vína skoro nerozoznať. Medové víno je tiež prírodný, naturálny nápoj, lebo hotové je z nektaru kvetového, ktorému jednoducho vrátime tú vodu, čo sa z neho v úle vyparila. Tak jako broznové musí aj medové víno kysnúť, aby sa vyvinula sila t. j. alkohol; keď tak náležite vykyslo, teda je viacej menej silné. Medové víno ale kysne pomalšie, kysnutie trvá dlhšie, musí sa teda znáhlit, aby sa nezkažilo a nezocotavalo.

Sila medového vína závisí od tobo, koľko vody medu sa primieša, a tiež od tobo, či sa cukor v mede obsažený úplne na alkohol premení. Čím dokonalejšie vykysnutie, tým silnejšie a ostrejšie víno. Jestli cukor nepremenil sa náležite na alkohol, teda víno bude sladšie a - slabšie, a keď málo alkoholu, teda sa aj skoršie pokazí.

Keď chceme spraviť medové víno, ktoré roky sa drží a bielemu naturálnemu vínu sa podobá, teda musíme dať vody asi 3 slabé časte, medu jednu časť, t. j. 26 - 27 % medu, 74 - 73 % vody, a musíme to dať dobre vykysnúť. Toto je dosť silný nápoj stolový (12 - 13 % alkoholu); komu prisilný, prituhy, príleje si do pohára vody. - Kysnutie trvá 6 - 8 týždňov a vydarí sa najlepšie v teple 16 - 26 stupňov Celsiusa. Kysnúť môže buď v zakúrenej miestnosti; ale najjednoduchšie je, keď takto víno dorábame v lete, a súdok postavíme na príklad do kôlne, do šopy a podobnej miestnosti, a keď by sa schladil malo, súdok prikryjeme pokrovcami alebo robožkami slamenými. Väčšie súdky sú vždy lepšie; lebo čím viac tekutiny, tým pravidelnejšie a skoršie vykysne; bo keď je viac tekutiny, teda cez noc tak skoro nevychladne, čo potom kysnutiu veľmi prekáža. Tejto miešanine pridá sa trochu kyseliny z vínného kameňa, zčasti, aby sa kysnutie napomáhalo, a zčasti, aby sa vínu dodala tá nakyslastá chuť, jakú má víno broznové.

Spôsob dorábania medového vína.

Med smieša sa s vodou, nie studničnou, ale - najlepšie dážďovou a čistou.

Tá voda nemá byť studená, ale nesmie byť ani horúca, má byť letnia t. j. taká, jako by sa celý deň na horúcom slnku ubriala.

Koľko takejto vody a koľko medu? - smiešaj tak, aby na liter vody padlo 350 - 400 gramov medu.

Med sa teda musí rorzpustiť v tej vode a rozísť v nej tak, aby z tobo bola sladká tekutina.

Keď máš 100 litrov takejto tekutiny, pridáš do nej nejakých 50 gramov kyseliny z vínného kameňa.

To vylej do súdka, do čistého alebo do takeého, v ktorom bolo dobré naturálne víno. Z fabričného vína, z piva, zo špiritusu nie sú k upotrebeniu na toto súdky. Súdok nesmie sa celkom do vrchu naplniť, lebo lebo keď to začne o pár dní kysnúť, lialo by sa von. Diera zakryje sa jednoducho teblou. - Tej sladkej tekutiny musí sa do zásoby trochu odložiť, lebo bude potrebná na dolievanie, keď v súdke začne padať a ubývať.

Takto nabá sa vykysnúť. - Aby bolo poznať, kedy je úplne vykysnuté, je k tomu dobrý nasledujúci prístrojok: Sud sa dobre zašpuntuje korkom; do prosriedku tobo korku vyvrta sa diera, do tej diery upraví sa rúrka prebnutá, ktorej druhý koniec vopchá sa

do pohára s vodou. (Tá rúrka môže byť buď zo skla, alebo z plechu, alebo aj zo dvoch slamôk; dve slamky sa do šikma zrežú, spoja a pečatným voskom dobre zalejú). Dokiaľ kysne, vidno z vody z pohára bubliny vystupovať. A takto, keď by sa schladilo, neprenikne do suda studené povetrie. Keď z vody bubliny už nevystupujú, je kysnutie ukončené.

Keď je už vykysnuté, prenesie sa súdok do pivnice alebo do potravárne (do špajzy). Na špunt položí sa kus navlaženého plátna a na to za hrst drobného ulhkého piesku, tak do kopca. To nato, aby mohly ešte plyny vystupovať, keď počas tichého kysnutia ešte vystupujú. Tak nabá sa v súdke až do jari, a od času sa dolieva.

V marci sa ztiabne a súdok zamení za trochu menší; tento sa celkom naplní a dobre zašpuntuje.

Keď sa toto víno nabá ležať, teda nesmie sa zabudnúť od času k času dolievať, a na jar zase ztiabnuť. V súdke lepšie dozreje nežli vo fľašach.

To ztiabovanie je tak potrebné, jako pri obyčajnom víne. - Keď sa víno takto pripravuje v lete vonku, teda sa ztiabne na jeseň.

Druhý spôsob je: na 40 litrov čistej potočnej vody alebo lepšie dážďovej vody, vezme sa 10 kilo dobrého medu; to varí sa pomaly pri slabom ohni 3 - 4 hodiny, a pena sa soberie. Keď to ochladlo, vlej sa do súdka z dobrého naturálneho vína a do tobo vlej sa 10 litrov čerstvého - teda nekysnutého broznového muštu, a dá sa vykysnúť. (Obladom tohoto kysnutia môže sa pokračovať tak jako pri predošlom je udané). Po 8 - 9 mesiacoch sa môže ztiabnuť do fľaší. Toto víno, čím staršie a prečistenejšie, tým je lepšie, je fajnové víno na pospas; podobá sa veľmi vínu madeirskému.

Anton Dubec

(Miloslav Dubec)

Anton Dubec, matematik - metodik, autor mnohých učebníc matematiky a pionier svetového formátu v metodike vyučovania deskriptívnej geometrie, narodil sa 3. februára 1906 v Šuji pri Rajci ako prvé dieťa otca Valentína a matky Jozefíny rodenej Ďurčanskej. Zomrel 29. júna 1975 v Bratislave. Jeho otec bol robotníkom - predákom pri železnici, okrem toho pracoval na vlastnom gazdovstve. Mal ešte päť súrodencov, dvaja však zomreli maličkí. Magdaléna, vydatá Harantová, zomrela r.1932 a Mária, vydatá Koledová, zomrela r.1981. Jozefína, vydatá Podolanová, žije v Rajci.

Roku 1914 jeho otec musel rukovať na front a osemročný Anton už musel kosiť na poli, rodina nedostala žiadnu podporu.

V rokoch 1918-22 študoval na gymnáziu v Žiline, v rokoch 1922-26 na Reálnom gymnáziu v Trnave a v rokoch 1926-31 na Prírodovedeckej fakulte Karlovej univerzity v Prahe matematiku s deskriptívnou geometriou. Na štúdium si z veľkej časti zarábal

sám kondíciami.

V rokoch 1931-33 vykonal základnú vojenskú službu pri delostrelectve, v marci 1933 nastúpil na reálne gymnázium v Novom Meste n/Váhom a od septembra vo Zvolene, kde r.1936 dostal definitívu ako štátny profesor gymnázia. V rokoch 1937-41 učil na gymnáziu v Trnave, posledný rok bol dočasným správcom Uršulínskeho gymnázia. V roku 1937 sa tu oženil s učiteľkou Teréziou Helenou, rodenou Maldonyiovou, r.1938 sa im narodila dcéra Viera a r.1939 syn Miloslav.

V roku 1941 sa presťahovali do Bratislavy, tu sa r.1942 narodil syn Dušan (zahynul r.1988). V roku 1951 sa narodili ešte dvojčičky Ľubica a Elena.

Do roku 1945 v Bratislave učil na cvičnom gymnáziu, do r.1947 na reálnom a do r.1953 opäť na cvičnom. Roku 1953 bol ustanovený za odborného asistenta práve vytvorenej Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, ktorá bola od roku 1956 pretvorená na Vysokú školu pedagogickú, kde bol zástupcom docenta. Okrem toho v rokoch 1942 až 1960 bol externým lektorom metodiky vyučovania deskriptívnej geometrie na UK v Bratislave.

V roku 1959 sa habilitoval za docenta, avšak z politických dôvodov nebol menovaný, priamo sa o to pričínili pracovníci politickej katedry J.K. (tento po roku 1968 urobil veľkú kariéru ako odmenu za služby režimu). V tomto roku bola VŠP včlenená do UK a pri tej príležitosti bol vylúčený z vysokého školstva, do r.1961 mohol učiť len na Strednej škole pre pracujúcich. Potom až do konca života učil na Strednej priemyselnej škole strojníckej v Bratislave.

Od svojho nastúpenia na gymnázium vo Zvolene sa zaoberal metodikou vyučovania matematiky, úspešne pripravoval študentov na súťaže poriadané JČSMF (neskôr matematická olympiáda). Už počas prvej Slovenskej republiky napísal svoju prvú vážnejšiu prácu: **Rysovanie pre 3. a 4. triedu slovenských gymnázií** /Štátne nakladateľstvo, Bratislava 1942/. Oproti popisným českým učebniciam tu uplatňuje niektoré modernizačné prvky, sústavné opieranie náuky o konkrétnu predstavu, rozloženie učiva na sled krokov (princíp programového vyučovania). Záverečná kapitola sa zaoberá použitím učiva v praxi - strojárstve a staviteľstve. (Hodnotenia publikácií preberám od recenzentov).

Po vojne vydal sám i v spoluautorstve mnoho učebníc matematiky, najmä geometrie a deskriptívnej geometrie, ale aj metodiky. Uvediem len najdôležitejšie z nich:

V roku 1949 vyšla **Ľudová počtovnica pre kurzy a samoukov**. Obsahuje aj praktické aplikácie, napr. výpočet úrokov.

Deskriptívna geometria pre 10.ročník všeobecnovzdelávacích škôl (SPN Bratislava 1958) je prvou modernizovanou učebnicou deskriptívnej geometrie.

Metodika vyučovania deskriptívnej geometrie (SPN 1958, Bratislava 1960) - smernice na používanie spomenutej učebnice DG. Zavádza sa uvedomelé opieranie o elementárnu geometriu, pestovanie logického myslenia. Je to prvá metodika tohoto predmetu v ČSR a ojedinelá aj vo svetovej literatúre. Podľa nej zostavili svoju metodiku aj maďarskí autori Göncös a kolektív.

Metodika matematiky (SPN 1960, 1963) je napísaná ako obhajoba modernizačných snáh akademika Čecha, ktorými predbehol vývoj vo svetovom školstve a pre ktoré nenachádzal v tom čase doma porozumenie.

Trojuholník - kľúč na riešenie geometrických úloh (SPN 1967). **Matematické vzorce a spôsob ich použitia** (SPN 1970).

Mnohé knihy vyšli aj v českom jazyku v Prahe, niektoré učebnice boli priamo písané s českým spoluautorom. Mnohé učebnice boli preložené aj do maďarčiny, niektoré aj do poľštiny.

Okrem toho uverejnil v pedagogických časopisoch veľký počet článkov (50 - 60). Pracoval aj ako člen terminologickej komisie pre matematickú terminológiu pri SAV. Od nastúpenia praxe bol členom Jednoty čl. matematikov a fyzikov (JČSMF), od r.1949 bol členom jej Ústredného výboru. Za prácu v JČSMF bol vyznamenaný titulom "Čestný člen JČSMF", za pedagogickú činnosť bol vyznamenaný titulom "Zaslúžilý učiteľ".

Anton Dubec mal rád umenie a poznal jeho dejiny. V galérii vedel podať kvalifikovaný výklad, ovládal architektonické slohy, rád pôsobivo recitoval slovenských buditeľov, mal rád vážnu hudbu, ale rád si zaspieval i ľudové pesničky. Vedel aj dobre kresliť. Na to všetko si však našiel neveľa času, nakoľko takmer nepretržite pracoval.

Jedným z formálnych dôvodov jeho politického prenasledovania bola fotografia ako dôkazový materiál, že sa v r.1938 zúčastnil pohrebu Andreja Hlinku v Ružomberku. Keď mu to vyčítali, odvetil, že "predsa ten Hlinka urobil kus práce pre národ". Avšak motívy, prečo sa hľadali dôvody prenasledovania, spočívali podľa mojich skúseností inde. A. Dubec prísne vyžadoval plnenie povinností v rodine i v škole. Niektorí z jeho horších študentov neskôr urobili veľkú politickú kariéru a chceli mu ukázať, že oni sú páni, potrebovali sa mu pomstiť. Tak docent chémie S.M. z Prírodovedeckej fakulty UK, ktorý mal kamarátov na mestskej i najvyššej úrovni vedenia KSS, roku 1969 napísal do hlásenia o činnosti ROH pre stranícke orgány, že ja som mal nevhodné vystúpenia. Následne sa priznal svojim kamarátom "pri flaši", že to urobil preto, lebo sa chcel pomstiť môjmu otcovi, ktorý ho učil matematiku.

Teda takto bola zabrzdená tvorivá práca človeka kvôli nízkym mravom niekoľkých jednotlivcov, ktorým politický systém umožnil použiť štátny aparát na nečestné osobné účely. Popri vysokých úväzkoch vyučovania, ktoré si musel zobrať, aby uživil rodinu, už nestíhal realizovať svoje plány, navyiac ťažko znášal zasadený úder. Učil aj po nastúpení dôchodku, aby si ho trochu zvýšil. Zomrel na konci školského roku, keď ešte pracoval nad metodikou - ráno vyšiel do záhrady, že stráca zrak, odpadol a zomrel vo veku 69 rokov.

Poznámka:

Redakcia Spravodaja ďakuje p. Viere Dubecovej, CSc. a Ing. Miloslavovi Dubecovi, deťom Prof. Antona Dubeca za ochotu a spracovanie príspevku.

STAVOVCE (VERTEBRATA) PRÍRODNEJ REZERVÁCIE ŠUJSKÉ RAŠELINISKO

Ján BITUŠÍK, Peter BITUŠÍK

Šujské rašelinisko predstavuje v rámci Žilinskej kotliny vcelku ojedinelé územie. Napriek tomu, že ani túto lokalitu v sedemdesiatych rokoch neobišiel neúspešný pokus o vyťaženie rašelininy, zachovali sa tu pôvodné rastlinné spoločenstvá s viacerými vzácnymi a ohrozenými druhmi. Z tohoto dôvodu bolo územie v roku 1983 vyhlásené za chránené nálezisko.

Ide o slatinný typ rašeliniska (slatinu), ktoré vzniklo na podklade bohatom na živiny a stále zásobovanom povrchovou vodou. Územie, známe skôr pod miestnym názvom "Čierne blato" patrí do k.ú. obce Rajecká Lesná, chránená plocha zaberá 10,8 ha v nadmorskej výške 470 m n.m.

Keďže rašeliniská robia rašeliniskami predovšetkým rastliny, je pochopiteľné, že hlavnú pozornosť venovali lokalite botanici. Zoologický výskum nebol taký ucelený a výsledky niektorých prác ešte neboli vôbec publikované.

Predložený prehľad je založený na výsledkoch prvého autora, ktorý tu v rámci biologickej olympiády vykonal v rokoch 1985-86 systematický prieskum (Bitušík, 1986, 1987) a na údajoch druhého autora z rokov 1983 - 1987.

Na území chráneného náleziska a v jeho bezprostrednom okolí bol zaznamenaný výskyt 2 druhov rýb, 4 druhov obojživelníkov, 3 druhov plazov, 43 druhov vtákov a 14 druhov cicavcov.

Šujské rašelinisko

Ryby (Pisces)

Pstruha potočného (*Salmo trutta morpha phario*) a čerebľu obyčajnú (*Phoxinus phoxinus*) možno považovať za pôvodné druhy, ktoré sa v potokoch CHN vyskytovali aj pred ťažbou rašelininy. Vytvorením jazierka vznikol ďalší vhodný biotop, kde bolo možné pravidelne vidieť niekoľko 15 - 20 cm dlhých pstruhov. Početnosť oboch druhov silne kolísala a ovplyvňovala ju, najmä v prípade pstruha, činnosť členov miestneho rybárskeho zväzu, ktorí využívali potoky rašeliniska na vysádzanie plôdiku tohto druhu.

Obojživelníky (Amphibia)

Nádrže stojatej vody, najmä jazierko, boli miestom neresu žiab. Najhojnejším druhom bola ropucha obyčajná (*Bufo bufo*) a skokan hnedý (*Rana temporaria*). Rosnička zelená (*Hyla arborea*) bola zaznamenaná len v 1 juvenilnom exemplári v roku 1985. Kunka žltobruchá (*Bombina variegata*) využívala pre rozmnožovanie mláky na prístupovej a poľnej ceste, priamo v rašelinisku nebola zistená. Porovnávajúc jednotlivé roky výskumu bola evidentná klesajúca početnosť dvoch dominantných druhov.

Plazy (Reptilia)

Z dvoch zistených druhov jašteríc osídľovala jašterica živorodá (*Lacerta vivipara*) centrálnu, nenarušenú časť územia, kým jašterica obyčajná (*L. agilis*) sa vyskytovala na suchších miestach pri okrajoch lokality a na ploche medzi derivačným kanálom a vyťaženou časťou rašeliniska.

Užovka obyčajná (*Natrix natrix*) sa zdržiavala v okolí jazierka a mlák. Všetky tri druhy boli na lokalite zriedkavé.

Vtáky (Aves)

Vtáky boli zastúpené najvyšším počtom druhov, avšak len malé percento z nich v tomto prostredí hniezdilo. K typickým hniezdičom patrila strnádka trstinová (*Emberiza schoeniclus*), cíbik chochlatý (*Vanellus vanellus*), trsteniarik obyčajný (*Acrocephalus palustris*), pŕhľaviar červenkastý (*Saxicola rubetra*), svičiak riečny (*Locustella fluviatilis*). Hniezdenie bolo doložené tiež pri druhoch: kulík riečny (*Charadrius dubius*), kačica divá (*Anas platyrhynchos*), pŕhľaviar čiernohlavý (*Saxicola torquata*), ľabtuška hôrna (*Anthus trivialis*).

Cíbiky hniezdili na lokalite pravidelne v počte 2 - 3 páry do roku 1985. V tomto roku sme pozorovali typické svadobné správanie jedného páru spojené s hĺbením hniezdnej kotliny na oziminách mimo hraníc CHN. Pár však nezahniezdil. V roku 1986 sa objavil už iba jeden v predhniezdnom období a odvtedy sa tu druh nevyskytol.

Kulíky úspešne vyviedli mláďatá v roku 1984 na brehu jazierka. V r. 1985 sme zaznamenali 3 ex. začiatkom mája, avšak v tomto prípade išlo o zastavenie počas ťahu. Absencia tohto druhu v hniezdnom období súvisela s postupným zarastaním devastovaných plôch vegetáciou, kde už kulík nenachádzal vhodné podmienky na hniezdenie.

Niektoré druhy viazané na mokrade zastavovali sa na lokalite počas migrácie. Okrem cíbika a kulíka riečneho to boli: kalužiak malý (*Actitis hypoleucos*), kalužiak močiarny (*Tringa glareola*), bučiak veľký (*Botaurus stellaris*), močiarnica mekotavá (*Gallinago gallinago*), volavka popolavá (*Ardea cinerea*) a tiež kačica divá. Výskyt vzácného bučiaka veľkého (20.3.1985) je pozoruhodný, avšak v zásade potvrdzuje literárne dáta o tom, že druh sa počas

fahu vyskytne aj v severnejších častiach Slovenska.

Ďalšie druhy zalietavali na územie rašeliniska za potravou: drozd čvÍkotavý (*Turdus pilaris*), škorec obyčajný (*Sturnus vulgaris*), vrana obyčajná východoeurópska (*Corvus corone cornix*), bocian biely (*Ciconia ciconia*), rybárik obyčajný (*Alcedo atthis*), belorítka obyčajná (*Delichon urbica*), lastovička domová (*Hirundo rustica*), trasochvost biely (*Motacilla alba*), hrdlička poľná (*Streptopelia turtur*), bažant obyčajný (*Phasianus colchicus*), strnádka obyčajná (*Emberiza citrinella*), stehlík konôpkár (*Carduelis cannabina*), stehlík obyčajný (*C. carduelis*), skaliarik sivý (*Oenathe oenathe*), škovránok poľný (*Alauda arvensis*).

V prípade posledne menovaného druhu nie je vylúčené aj hniezdenie. Oba druhy stehlíkov, strnádka obyčajná a hrdlička poľná boli zaznamenané v mimohniezdnom období. Skaliarik sivý a trasochvost biely príležitostne hľadali potravu na devastovanej časti rašeliniska aj v čase nidifikácie.

Do štvrtej skupiny by bolo možné zaradiť druhy lesné, prípadne viazané na rozptýlenú zeleň, ktoré sporadicky prenikali do pláštá krÍkov lemujúcich rašelinisko. Boli to: straka obyčajná (*Pica pica*), strakoš červenochrbtý (*Lanius collurio*), strakoš veľký (*L. excubitor*), mlynárka dlhochvostá (*Aegithalos caudatus*), sýkorka veľká (*Parus major*), sýkorka belasá (*P. caeruleus*), penica obyčajná (*Sylvia communis*), kolibiarik čipčavý (*Phylloscopus collybita*), pinka obyčajná (*Fringilla coelebs*), kanárik poľný (*Serinus serinus*), červienka obyčajná (*Erithacus rubecula*).

Tri druhy boli zaznamenané počas preletu cez lokalitu: jastrab krahulec (*Accipiter nisus*), myšiak hôrny (*Buteo buteo*), holub hrivnák (*Columba palumbus*), pričom je pravdepodobné, že myšiak tu môže príležitostne získavať potravu.

Cicavce (Mammalia)

Odchytni do sklopných pascí v rokoch 1985 - 86 bola zaznamenaná prítomnosť týchto druhov drobných zemných cicavcov: piskor obyčajný (*Sorex araneus*), dulovnica väčšia (*Neomys fodiens*), ryšavka žltohrdlá (*Apodemus flavicollis*), myška drobná (*Micromys minutus*), hraboš poľný (*Microtus arvalis*), hrdziak lesný (*Clethrionomys glareolus*), hryzec vodný (*Arvicola terrestris*), potkan obyčajný (*Rattus norvegicus*).

Z výsledkov vyplynulo, že rašelinisko trvale osídľovali málopočetné autochtónne populácie drobných cicavcov. Bolo to zrejme zapríčinené jednak vysokou hladinou podzemnej vody, ktorá znemožňuje hrabanie a obývanie, jednak rovnorodosť lokality. Suchšie miesta dobre indikoval výskyt krta obyčajného (*Talpa europaea*), krtince ktorého bolo možno nájsť vo veľkom množstve len na lúke (miestne futbalové ihrisko) pri južnej hranici CHN. V samotnom centre CHN sa nenachádzali žiadne stromy, kamene, vývraty alebo krÍky (s výnimkou vrby *Salix repens* subsp. *rosmarinifolia*), ktoré by poskytovali drobným cicavcom dostatok

úkrytov. Väčšina úlovkov pripadala na línie situované v okrajových častiach lokality, na ťažbou pozmenené miesta a na jesenné mesiace, keď do rašeliniska prenikali jedince zo susedných biotopov. Kým autochtónne populácie hraboša poľného, ryšavky žltohrdlej a piskora obyčajného osídľovali relatívne suchšie stanovištia, jesenní imigranti sa chytali aj na menej vhodných, vlhkých miestach. Z poľí prenikal na rašelinisko hraboš poľný, z lesa ryšavka žltohrdlá a hrdziak lesný a od ľudských obydľí potkan obyčajný.

O populačnej hustote typických mokradných druhov - myšky drobnej a hryzca vodného nebolo možné urobiť presnejšiu predstavu, pretože odchytové metódy neboli pre tieto dva druhy adekvátne.

V rokoch 1985 - 86 bola pozorovaná pri jazierku ondatra (*Ondatra zibethicus*). Jej vymiznutie v nasledujúcich rokoch iste súviselo s postupným zazemňovaním jazierka.

Územie rašeliniska bolo súčasťou domovského okrsku srnca hôrneho (*Capreolus capreolus*) a zajaca poľného (*Lepus europaeus*). Srnec nezriedka na rašelinisku aj odpočíval a pásol sa i cez deň. Sviňa divá (*Sus scrofa*) a jeleň obyčajný (*Cervus elaphus*) boli len nepravidelnými nočnými návštevníkmi lokality.

Z celkového počtu 66 druhov stavovcov patrilo 39 (t.j. 60 %) medzi chránené zákonom a 15 (22,7 %) je zaradených v Červenej knihe ohrozených a vzácnych druhov živočíchov.

Zvlášť cenné sa územie Šujského rašeliniska javilo z hľadiska rozmnožovania obojživelníkov a ako refúgium mokradnej fauny, ktorá tu žila trvale, hniezdila alebo sa na lokalite zastavovala počas migrácií.

Výsledky prieskumu stavovcov boli publikované so značným časovým odstupom (Bitušík, Bitušík, 1995). V každom prípade však predstavujú východiskový materiál, z ktorého bude možné vychádzať pri štúdiu zmien živočíšnych spoločenstiev v nasledujúcich rokoch.

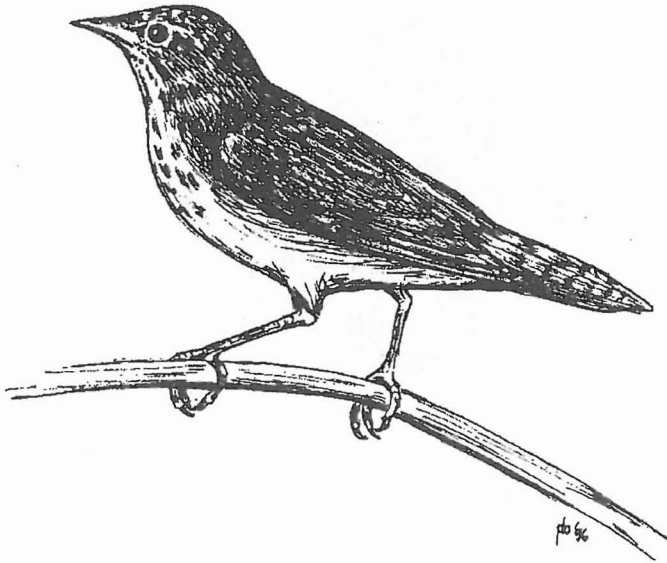
Použitá literatúra:

- Bitušík, J., 1986: Stavovce CHN Šujské rašelinisko. - Nepubl. rukopis k Biologickej olympiáde. FEE TU, Zvolen. 18 pp.
- Bitušík, J., 1987: Drobné zemné cicavce Šujského rašeliniska. - Nepubl. rukopis k Biologickej olympiáde. FEE TU, Zvolen. 13 pp.
- Bitušík, P., Bitušík, J., 1985: Príspevok k poznaniu stavovcov (Vertebrata) Chráneného náleziška Šujské rašelinisko. - Ochrana prírody, 13: 231 - 236.

Svrčiak zelenkavý (*Locustella naevia* (BODD., 1783)) - nový druh avifauny pre oblasť Rajeckej kotliny

Peter Bitušík

Pri prechádzke močiarom pod Vranínami (k.ú. Rajecká Lesná, DFS 6977B, 220, n.v. 470 m n.m.) som 17. júla 1994 zaznamenal spev samca svrčiaka zelenkavého (*Locustella naevia*) (obr.), ktorý sa niesol z hustého porastu trstia, rozprestierajúceho sa medzi potokom a poľom.

Na Slovensku žijú tri druhy rodu *Locustella*. Najhojnejší z nich - svrčiak riečny (*L. fluviatilis* WOLF, 1810) bol pred časom

zistený aj na Šujskom rašelinisku (Bitušík, Bitušík, 1995). Svrčiak slávikovitý (*L. luscinioides* SAVI, 1824) je pre svoju vzácnosť zaradený do Červenej knihy ohrozených a vzácných druhov fauny Slovenska.

Svrčiaky sú vtáky podobné trsteniarikom nielen vzhľadom, ale aj nárokmi na prostredie. Osídľujú predovšetkým husté porasty vegetácie (trstie, pálka, ostrice, tiež černičie a pod.) na vlhkých lúčkach, mokradiach, na brehoch vôd, niekedy však i na rúbaniskách v lesoch.

Veľmi typický je ich spev, ktorý sa skladá z rýchleho sledu jednotvárných tónov, takže nezainteresovaný poslucháč ani netuší, že ono strojové monotónne hrčanie vydáva nejaký živý tvor.

Svrčiak zelenkavý bol v minulosti na území Slovenska hojnejším druhom. Jeho ústup súvisí s likvidáciou a vysušovaním mokradných biotopov. Výskyt v hniezdom období na uvedenej lokalite je významný nielen z lokálneho hľadiska, ale aj v širších celoslovenských súvislostiach.

Použitá literatúra:

Bitušík, P., Bitušík, J., 1985: Príspevok k poznaniu stavovcov (Vertebrata) Chráneného náleziska Šujské rašelinisko - Ochrana prírody, 13: 231 - 236.

Príspevok k poznaniu dvojkrídlavcov (Diptera) povodia Rajčanky

Vladimír STRAKA

Napriek tomu, že ide o územie, ktoré je krajinársky i biologicky veľmi pestré a to či už v údolných partiách riečky Rajčanky, tak v okolitých pohoriach v Strážovských vrchoch a v Lúčanskej Malej Fatre, dipterológovia si ho doteraz takmer nevšimli. Svedčia o tom údaje len o piatich zistených druhoch. Publikovaná bola odtiaľto jedna muška - *Prosimulium tomosvaryi* (Enderl.), (*Simuliidae*) z okolia Rajeckých Teplíc, jeden biomor - *Aspomyia ononidis* F.Löw (*Cecidomyiidae*) z Rajca a troch roháčkach - *Pherbelia cinerella* (Fall.), *Pb. limbata* (Meig.) a *Pherbina coryleti* (Scop.) (*Sciomyzidae*) z okolia Višňového (Čepelák, 1986). Všeobecné údaje o výskyte na celom Slovensku u druhov ako *Braula coeca* Nitzsch (*Braulidae*), *Musca domestica* L. (Čepelák, 1986) a 19 druhoch čeľade *Sphaeroceridae* (Dipt.) (Roháček, 1978) sme nebrali do úvahy. Tieto údaje by počet známych druhov zvýšili len nepatrne. Keď uvážime, že počet na Slovensku doteraz zistených druhov sa blíži k 5 100 (Čepelák, 1984, 1986, Roháček, Starý, Martinovský, Vála, 1995, Olejníček, Roháček, 1995, Straka, 1996, in press) ich publikovaný počet by bol stále nepatrný. Taktiež všeobecný výskyt druhu *Braula coeca* začína byť neistý, lebo tento druh pravdepodobne existenčne

utrpel používaním veľkého množstva chemických prostriedkov proti iným význačným škodcom včely medonosnej. Je preto potrebné toto územie podrobiť podrobnému výskumu a chýbajúce údaje postupne dopĺňať.

Materiál a metodika

Predmetné územie sme navštívili počas viacerých nepravidelných exkurzií v rokoch 1994 až 1996 a robili sme zber dvojkrídlavcov v okolí Kuneradu, Rajca a Rajeckých Teplíc. Zber dokladového materiálu sme robili zberom do entomologickej sieťky a šmýkaním v bylinnej a krovinej vrstve. Na sucho preparovaný materiál je uložený v zbierkach SNM-TMAK v Martine. Územie leží v dvoch štvorcoch kódu DFS (6878, 6978), zberateľom bol autor.

Prehľad zistených druhov

Tipulidae

Tipula (Lun.) *mellea* Schumm., Rajec, 29.5.1995, 1♀, *Tipula* (Lun.)

selene Meig., Rajec, 29.5.1995, 2♀.

Blephariceridae *Liponeura cinerascens* Loew, Kunerád, 6.7.1994, 1♂.

Mycetophilidae

Bolitophila dubia Siebke, Rajecké Teplice, 20.5.1994,

1♀. *Macrocera centralis* Meig., Kunerad, 6.7.1994, 1♀. *Orfelia fasciata* (Meig.), 7.8.1994, Kunerad, 1♂ + 1♀. *Macrocera parva* Lundstr., Kunerad, 6.7.1994, 1♀. *Phronia peculiaris* Dziedz., Kunerad, 6.7.1994, 1♂. *Dynatosoma fuscicorne* (Meig.), Kunerad, 6.7.1994, 2♂. *Allodia lugens* (Wied.), Rajecké Teplice, 20.5.1994, 1♀. *Apolephthisa subincana* (Curtis), Kunerad, 6.7.1994, 1♂. *Brachypeza armata* Winn., Kunerad, 6.7.1994, 2♂. *Dynatosoma reciprocum* (Walker), Rajecké Teplice, 6.7.1994, 1♀. *Exechtopsis subulata* (Winn.), Kunerad, 6.7.1994, 1♀. *Neoempheria striata* (Meig.), Kunerád, 6.7.1994, 2♀.

Sciaridae

Trichostia trochanterata (Zett.), Kunerad, 6.7.1994, 2♂.

Bibionidae

Biblio pomonae (F.), Rajec, 16.4.1996, 1♀. *Pentbetria holosericea* Meig., Kunerad, 6.7.1994, 7♂ + 5♀.

Anisopodidae

Sylvicola fenestralis (Scop.), Rajecké Teplice, 6.7.1994, 1♂, Rajec, 19.6.1995, 2♀.

Tabanidae

Haematopota pluvialis (L.), Kunerad, 6.7.1995, 4♀. *Hybomitra auripila* (Meig.), Rajecké Teplice, 6.7.1994, 2♀.

Empididae

Empis (Anacr.) bistortae Meig., Rajecké Teplice, 13.7.1995, 1♂ + 1♀. *Hilara chorifa* (Fall.), Rajec, 13.7.1995, 2♂ + 4♀.

Hilara monedula Coll., Kunerad, 6.7.1994, 5♂.

Hybotidae

Platypalpus ochrocera Coll., Kunerad, 6.7.1994, 1♂, Rajec, 13.7.1995, 1♀.

Phoridae

Phora dubia (Zett.), Rajec, 13.7.1995, 1♂. *Hypocera mordellaria* (Fall.), Kunerad, 6.7.1994, 1♀.

Syrphidae

Chrysogaster solstitialis (Fall.), Kunerad, 6.7.1994, 2♀.

Brachyopa pilosa Coll., Kunerad, 6.7.1994, 1♀. *Eumerus sogdianus* Stack., Kunerad, 6.7.1994, 1♂. *Eristalis arbustorum* (L.), Rajec, 13.7.1995, 5♂.

Sciomyzidae

Antichaeta analis (Meig.), Kunerad, 6.7.1994, 1♂.

Lauxaniidae

Sapromyza hyalinata (Meig.), Kunerad, 6.7.1994, 2♀.

Ephydridae

Philygria maculipennis (Rob.-Désv.), Kunerad, 6.7.1994, 2♀.

Cbloropidae

Elachiptera diastema Coll., Rajec, 8.5.1994, 1♂. *Cblorops gracilis* Meig., Rajecké Teplice, 6.7.1994, 1♀.

Qscinisoma cognatum (Meig.), Kunerad, 6.7.1994, 1♀.

Scatophagidae

Americina vittata (Meig.), Rajecké Teplice, 23.5.1995, 1♂.

Megaphthalma pallida (Fall.), Rajec, 22.7.1994, 1♀. *Leptopa filiformis* Zett., Rajec, 22.7.1994, 1♀.

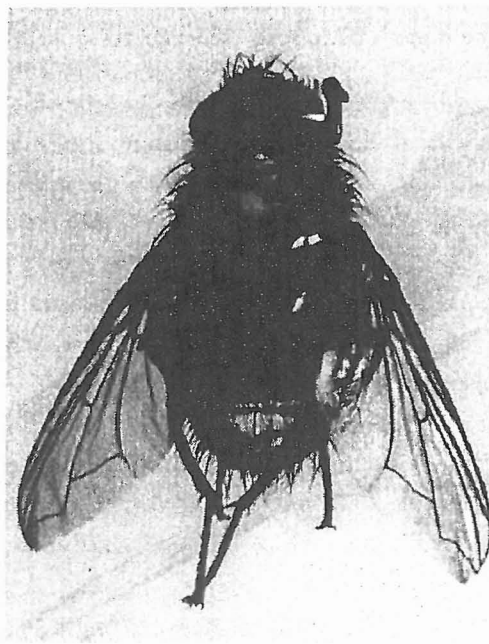
Muscidae

Drymeia tetra (Meig.), Rajec, 22.7.1994, 2♀. *Muscina stabulans*

(Fall.), Rajecké Teplice, 6.7.1994, 1♂. *Hydrotaea irritans* (Fall.), Kunerad, 6.7.1994, 7♂ + 5♀. *Musca autumnalis* De G., Rajec, 16.4.1996, 1♀. *Musca domestica* L., Rajecké Teplice, 23.5.1995, 2♀, Rajec, 16.4.1996, 1♂.

Calliphoridae

Lucilia caesar L., Rajec, 22.7.1994, 2♀. *Pollenia rudis* F., Rajec, 16.4.1996, 1♀.

**Bzučivka
zlatá
(*Lucilia
caesar*)
bežný
druh intra-
vilánov
obcí na
Slovensku,
významný
i z medi-
cínskeho
hľadiska
ako prená-
šač chorôb
a príleži-
tostných
kožných
myáz.**

Foto: St.Belorid

Súhrn

Príležitostným prieskumom povodia Rajčanky v rokoch 1994-96 sme zistili 47 druhov dvojkrídlovcov, čím počet známych druhov z tohto územia stúpol na 52. Je to stále nepatrné percento možného počtu druhov, ktoré sa tu určite vyskytujú a majú veľký biologický i medicínsky význam. Zo získaného výsledku je možné len veľmi ťažko urobiť zovšeobecnenie platné pre celú oblasť. Keď uvážime, že medzi zistenými druhmi je až 25 takých, ktoré sú zatiaľ len druhým nálezom na Slovensku, ukazuje to na kvalitu tejto oblasti. Čistotu prítokov Rajčanky potvrdzuje aj výskyt druhu *Liponeura cinerascens*, ktorá sa vyskytuje len v najčistejších vodách. Na základe týchto skutočností by bolo potrebné zamerať intenzívnejší výskum na oblasť Rajčanky, čím by sa poznatky o faunistike dvojkrídlovcov Slovenska iste značne obohatili.

Použitá literatúra:

Čepelák, J., 1984: Diptera Slovenska I, 288 pp., Veda Bratislava.
Čepelák, J., 1986: Diptera Slovenska II, 435 pp., Veda Bratislava.
Olejníček, J., Roháček, J., 1995: New records of Dolichopodidae (Diptera) in Slovakia. *Biológia*, Bratislava, 50/5: 495-496.
Roháček, J., Starý, J., Martinovský, J., Vála, M., 1995: Diptera Bukovských vrchov. SAŽP - SCHKO a BR Východné Karpaty, Humenné, s. 1-232.
Straka, V. in press: Ďalšie prvé nálezy dvojkrídlovcov (Diptera) na Slovensku. *Entomofauna Carpathica*, Bratislava.

NIEKTORÉ POZNATKY O REŽIME POVRCHOVÝCH VÔD RIEKY RAJČANKY

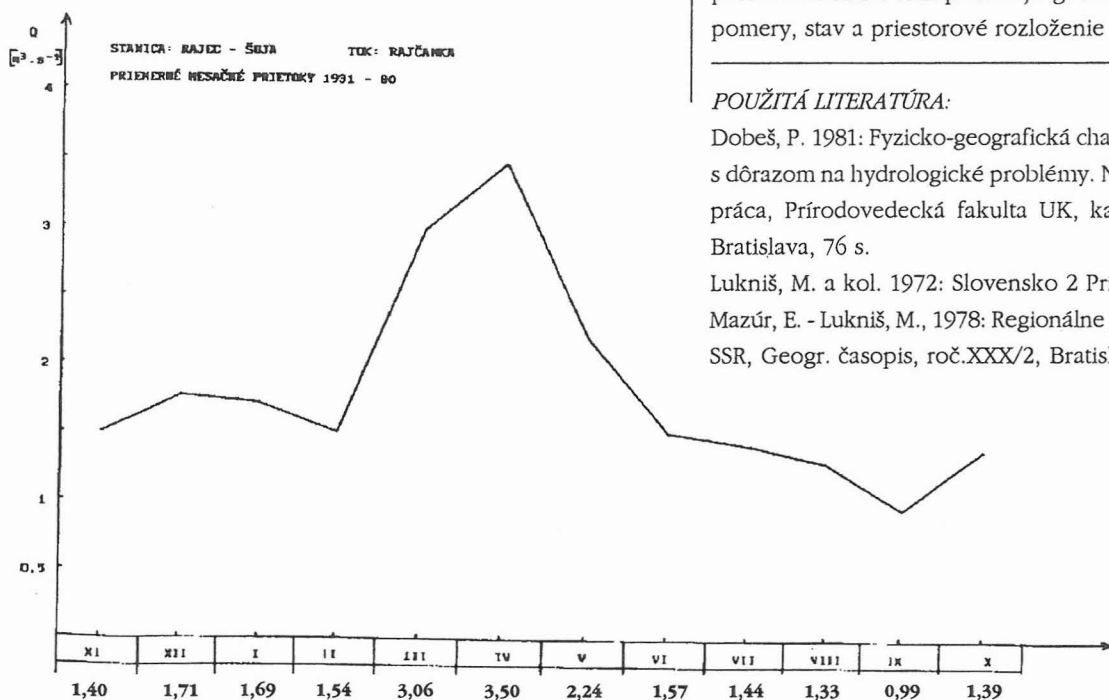
Peter DOBEŠ

Rajčanka pod Slnecnými skalami

Rieka Rajčanka pramení v Strážovských vrchoch pod Strážovom (1214 m n.m.) juhozápadne od obce Čičmany. Tečie najskôr severovýchodným smerom a od Fačkova smerom takmer severným. Ústí do rieky Váh v km 236,6 v Žiline - Strážove v nadmorskej výške 323 m. Prostredníctvom Dunaja patrí k úmoriu Čierneho mora. Hlavný tok 47,5 km dlhý zberá vodu z plochy 359,059 km².

Na toku Rajčanka je pozorovanie hydrologického režimu zabezpečené na 3 vodomerných staniciach so zabudovaným limnigrafickým prístrojom na registrovanie vodných stavov. Ide

Podľa SHMÚ Bratislava

o stanice Rajec - Šuja, Poluvsie, Žilina - Závodie. Prvá najvyššie položená stanica Rajec - Šuja je v riečnom km 25,00. Nepretržité pozorovanie vodných stavov, teploty vody, ako aj vyhodnocovanie prietokov prebieha nepretržite od 1.11.1969.

Priemerný ročný prietok je 1,83m³. Plocha povodia k tomuto profilu je 108,48 km². V povodí rieky Rajčanky sú priaznivé fyzicko-geografické pomery, najmä klimatické. Pre celý bazén Rajčanky sú príznačné hodnoty špecifických odtokov. V stanici Rajec - Šuja dosahuje špecifický odtok hodnotu 16,87 l · s⁻¹ · km⁻². Dôležitou charakteristikou odtokových pomerov je rozdelenie odtoku počas roka. Mesiace s nadpriemernou vodnosťou sú: marec, apríl a máj. V týchto mesiacoch priemerné prietoky prevyšujú dlhodobý ročný priemer. V závislosti od klimatických podmienok sa vyskytujú nízke prietoky v januári a februári a tiež v mesiacoch september, október, respektíve august.

Takéto rozdelenie odtoku v dlhodobom priemere nesúhlasí s rozdelením dažďových zrážok, ktoré sú hlavným zdrojom vodnosti uvažovaného toku a prítokov. V prvom rade teplota a s ňou spojený výpar najviac vplývajú na rozdelenie odtoku v roku. Najväčšie zrážkové úhrny v letných mesiacoch sa neodzrkadľujú v najväčších prietokoch, jednak pre veľký celkový výpar a tiež pre značnú infiltráciu. Naproti tomu, najväčšie prietoky jarných mesiacov najmä marca, apríla neodpovedajú pomerne nízkym zrážkovým úhrnom v týchto mesiacoch. Veľká vodnosť marca a apríla je podmienená najmä zimnou akumuláciou snehu, potom tiež nižším výparom a menšou infiltráciou. Hlavnou príčinou vyrovnanosti prietokov sú klimatické vplyvy, no nemalým percentom sa na tom podieľajú geologické a geomorfologické pomery, stav a priestorové rozloženie lesov.

POUŽITÁ LITERATÚRA:

Dobeš, P. 1981: Fyzicko-geografická charakteristika rieky Rajčanky s dôrazom na hydrologické problémy. Nepochikovaná diplomová práca, Prírodovedecká fakulta UK, katedra fyzickej geografie, Bratislava, 76 s.

Lukniš, M. a kol. 1972: Slovensko 2 Príroda, Bratislava.

Mazúr, E. - Lukniš, M., 1978: Regionálne geomorfologické členenie SSR, Geogr. časopis, roč.XXX/2, Bratislava.

SVETLUŠKA PHOSPHAENUS HEMIPTERUS

Radomír BLAŽEK

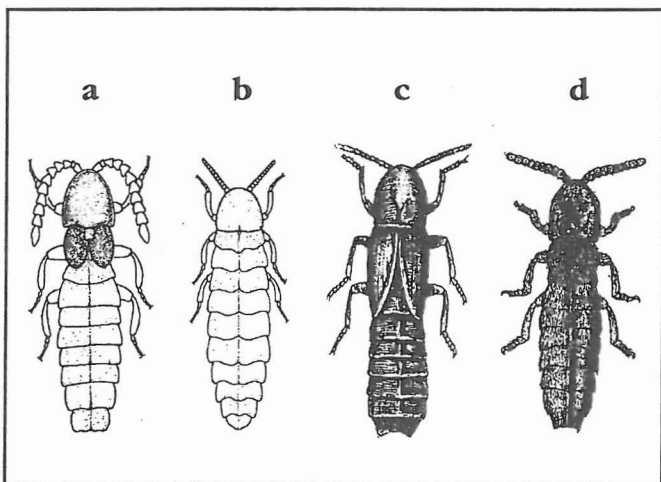
Nadčelad' Canthroidea sústreďuje chrobákov s mäkkým pokryvom tela i mäkkými krovkami z čeľadí *Homalidae*, *Drilidae*, *Lampyridae* a *Lycidae*.

Niektoré druhy tejto nadčelade sa dosť ťažko určujú a môže dôjsť k ich zámene, napríklad medzi samičkou druhu *Omalysus fontisbellaquei* Fourcroy z čeľade *Homalidae* a samičkom svetlušky (*Lampyridae*) *Phosphaenus hemipterus* Fourcroy.

V rajeckej oblasti bolo v horských dolinách v priebehu troch rokov nájdených šesť samcov *Omalysus fontisbellaquei*, tohto veľmi nenápadného chrobáčka. Všetci boli ulovení šmýkaním lúčnej vegetácie. Dalo sa predpokladať, že tu bude prítomná i samička. Avšak na rozdiel od samca, ktorý sa vôbec nevyskytuje hojne, je samica veľmi vzácna, čo súvisí s jej skrytým spôsobom života. Málokomu sa ju zatiaľ podarilo nájsť a je známa len v niekoľkých exemplároch, o čom svedčí aj tá skutočnosť, že v niektorých, i veľkých entomologických zbierkach chýba.

Podľa mienky experta je možné tieto dva druhy ľahko rozoznať kombináciou telesných znakov. V skutočnosti to však nie je také jednoduché. Určovací kľúč 1) je v tomto smere dosť odmeraný. Jediným spoľahlivým znakom pre rozlíšenie je skutočnosť, či je hlava pri pohľade zvrchu viditeľná. Pri preparácii je možné tomuto bodu vyhovieť v jednom či druhom smere. Krovky samičky *Omalysus fontisbellaquei* majú byť rozbiehavé na vrchole zašpicatené, tykadlá kratšie, dosahujúce maximálne ku zadnému okraju zadohrudu. Vyobrazenie samičky v dostupnej literatúre chýba, nedá sa preto ani posúdiť, do akej miery má byť predná strana štítu oblúkovitá alebo polkruhovitá.

Štít samca svetlušky (obr. 1 a) má byť zreteľne dlhší ako krovky! Literatúra 2), kde je uvedený pod plným názvom *Phosphaenus hemipterus* Goetze, sa však v interpretácii jeho podoby (obr. 1 c) diametrálne odlišuje. Podľa kľúča 3) majú krovky samca tiež byť dlhšie (asi tak dlhé ako spolu široké).

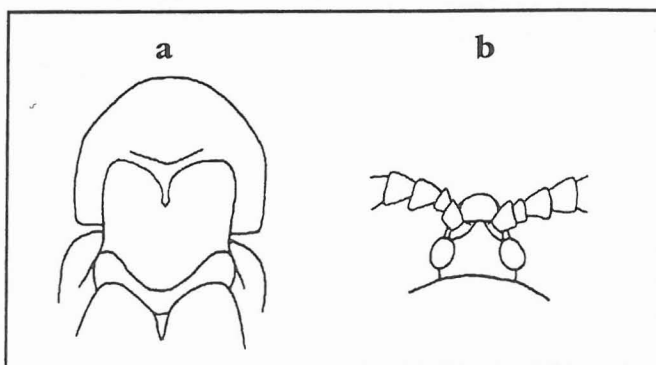

Obrázok 1.

Samec *Phosphaenus hemipterus* - kresby podľa rôznych prameňov a¹⁾ - b¹⁾ (samička) - c²⁾ - d^{autor)}

Problém bol aj bez preparácie kopulačných orgánov vyriešený vedeckými pracovníkmi (Bitušík, Zach, Franc) z Technickej univerzity vo Zvolene a Ústavu ekológie lesa, ktorí sporného chrobáčka iba podľa kresieb identifikovali, za čo im touto cestou ďakujem, ako samca *Phosphaenus hemipterus*.

Fotografická reprodukcia dobre nezachytávala všetky detaily na vysušenom deformovanom tele, preto boli jednotlivé časti tela nakreslené mikroskopovaním pri 48 - násobnom zväčšení a poskladané do konečného obrazu (obr. 1 d). Ako pomôcka pre lepšie určovanie daného druhu je tu uvedený v pôvodnej kresbe (obr. 2) aj detail predohrudu a hlavy.

Obrázok 2.

a - predohruď (prosternum) - pohľad zospodu

b - hlava (cephalus) - pohľad zvrchu

Tento najzaujímavejší a najvzácnejší druh našej svetlušky obýva obvykle hornaté polohy, kde je možné sa s ním stretnúť najčastejšie v záhradách, horských dolinách a na okrajoch ciest (leg. Kamenná Poruba 27.6.1993). Je to veľmi nenápadný, tmavohnedý druh, súmračný, ktorý svieti iba slabô a prerušovane. Živí sa tak ako väčšina svetlušiek slimákmi. Pri dotyku sa "stáva" mŕtvym. Jeho skutočná veľkosť je u samčeka 6 až 8 mm a 8 až 10 mm u samičky.

Determinácia uloveného exemplára však nerieši diskutované vyššie uvedené nezrovnalosti.

POUŽITÁ LITERATÚRA:

1. Nigrin, Z. - Záhradník, J.: Cantharoidea Československa 1. část. Zprávy ČSSE (Klíče k určování hmyzu 6), Praha, ČSSE při ČSAV 1986.
2. Obenberger, J.: Kapitoly o broucích, Praha, Orbis 1956.
3. Javorek, V.: Klíč k určování brouků ČSR, Olomouc, Prombeger 1947.

Z KLENOTNICE FLÓRY RAJECKEJ DOLINY

Karol HULJAK

Vstavač počerný - *Orchis ustulata* L.

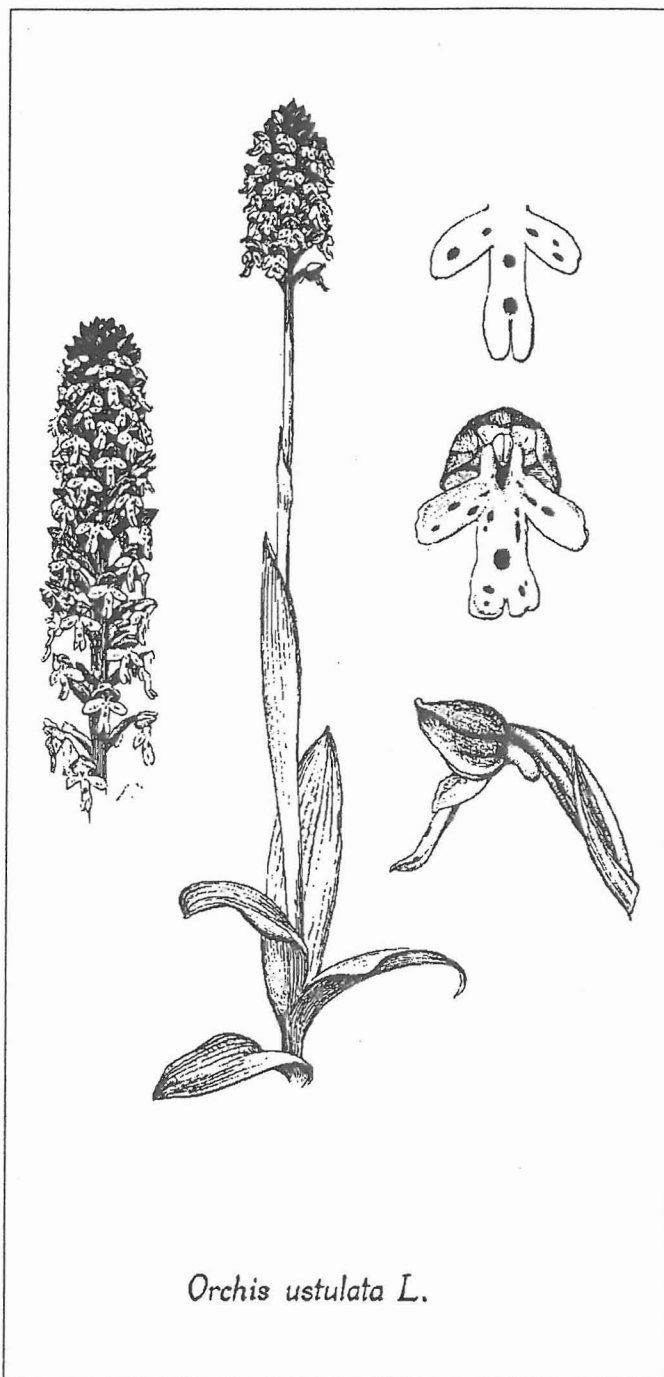
V našej klenotnici opäť otvoríme pokladničku z čeľade vstavačovitých (Orchideaceae). Medzi vzácne klenoty radíme aj vstavač počerný (*Orchis ustulata* L.), pred niekoľkými desaťročiami ešte hojný druh slovenských lúk. Dnes je už v Červenom zozname Slovenskej flóry zaradený medzi veľmi zraniteľné (Vm) druhy. To znamená, že tento taxón je veľmi citlivý na zmeny prostredia prebiehajúce v súčasnosti a počet jeho lokalít sa výrazne znižuje. Bez efektívnych ochranných opatrení sa tento vstavač môže stať kriticky ohrozeným druhom.

Rastlina má 20 - 30 cm vysokú byľ, podlhovasté prízemné listy, horné sú kornútkovité. Fialové blanité listene sú rovnako dlhé ako semenník. Husté súkvetie tvorí množstvo drobných kvetov. Okvetné lístky sú sklonené do prilby, zvonku sú červenofialové až hnedočervené. Zvlášť na púpätách je počernosť výrazná, skutočne vyzerajú ako pripálené, od čoho je odvodené aj druhové meno (lat. *ustulo* znamená spáliť). Pysk je biely, červeno bodkovaný, trojlaločný, stredný lalok vykrojený až dvojjárezný. Ostroha je len 1/4 až 1/3 dĺžky semenníka. Kvitne od júna do augusta.

Na Slovensku rastie veľmi roztrúsene, v podhorskom až horskom stupni, najmä na suchších a vlhkých lúkach, krovinatých stráňach v spoločenstvách zväzu *Trisetum-Polygonum bistortae* a triedy *Festuco-Brometea*.

V Rajeckej doline sme ho našli (v skutočnosti ho objavila moja najvernejšia spolupracovníčka - manželka Vierka) zatiaľ len na jednej lokalite. V čarovnej dolinke pod Lazmi v chotári Rajeckej Lesnej asi 6 km južne od Rajca rástlo päť exemplárov roztrúsených na ploche asi 50 m². Je to druh veľmi citlivo reagujúci na minerálne hnojivá a z prihnojovaných lúk rýchlo mizne. Snáď i to je príčina, prečo sa nám ho nepodarilo potvrdiť ani na jedinej uvádzanej lokalite z južného konca Rajeckej doliny (Dr. Potůček) na lúkach vo Fačkovskom sedle z r.1976.

Nádherný pohľad na tento drobnokvetý drahokam, ktorý prajem zažiť každému priamo v prírode, vám priblížime aspoň perokresbou F.Gregora.

Orchis ustulata L.

Použitá literatúra:

- Potůček, O., Kľúč na určovanie vstavačovitých Československa, Nitra, 1990.
- Procházková F. - Velíšek V., Orchideje naší přírody, Academia Praha, 1983.
- Gregor F., Československé orchideje, Orchidea klub Brno, 1986 (atlas perokresieb).
- Maglocký Š., Zoznam vyhynutých, endemických a ohrozených taxónov vyšších rastlín Slovenska, Veda Bratislava, 1983, separátny výtlačok.
- Huljak K., vlastné údaje spravodajcu MVS, 1989 - 1996.

AUTORI ČLÁNKOV

RNDr. Peter Bitušík, CSc.(1957), vyštudoval PFUK v Bratislave, pracuje na Fakulte ekológie TU vo Zvolene.

Ján Bitušík (1970), absolvent Gymnázia v Rajci, amatérsky sa venuje zoológii a ochrane prírody.

Ing. Radomír Blažek (1951), vyštudoval VUT FT Gottwaldov (Zlín). Amatérsky sa už 30 rokov venuje entomológii. Je členom Slovenskej entomologickej spoločnosti pri SAV Bratislava.

RNDr. Peter Dobeš (1957), vyštudoval PFUK v Bratislave - odbor fyzická geografia a kartografia, pracuje na ObÚŽP Rajec.

Ing. Miloslav Dubec (1939), syn Prof. Antona Dubeca, žije a pracuje v Bratislave.

Ing. Karol Huljak (1956), vyštudoval SVŠT - EF v Bratislave. Pracuje na oddelení výstavby ObÚŽP Rajec, zaoberá sa výskumom a ochranou chránených rastlín a živočíchov.

PhDr. Miloslav Smatana (1959), vyštudoval FFUK v Bratislave, pracuje v Jazykovednom ústave SAV v Bratislave.

RNDr. Vladimír Straka (1948), vyštudoval PFUK v Prahe, pracovník SNM - TMAK v Martine, člen SES pri SAV, SEG v Berne a S.I.O. v Bilthovene.

RESUME

1. A presentation of some of the photographs by Mr.Schmigutz, the photographer of the 30's.

2. A picture of St. Ladislav - in the eyes of the historians and in legend.

3. From the history of the Rajec dialect: the language aspects of etymological research.

4. Andrej Černianský and Anton Dubec are presented as important personalities who made our town famous.

5. The occurrence of the vertebrates in the preserved area of the peat-bog in Šuja.

6. *Locustella naevia* - a rare species of birds can be found also in the area of the Rajec valley.

7. Vladimír Straka presents the species of Diptera that can be found in the surroundings of Rajčanka.

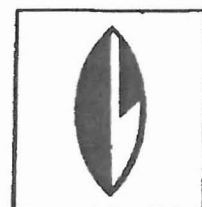
8. The characteristics of the river Rajčanka including certain information about its waters.

9. Radomír Blažek gives a description of *PHOSPHAENUS HEMIPTERUS*, a species of beetle which is very difficult to find.

10. A rare pearl among the plants, *Orchis ustulata* L., is presented as a representative of the flora of Rajec valley.

PRISPELI

na rozvoj múzea:

POĽNOBANKA
Bratislava

LEKÁREŇ
"POLIKLINIKA" Rajec

ŠTEFAN ŽIAČIK,
Ďurčiná

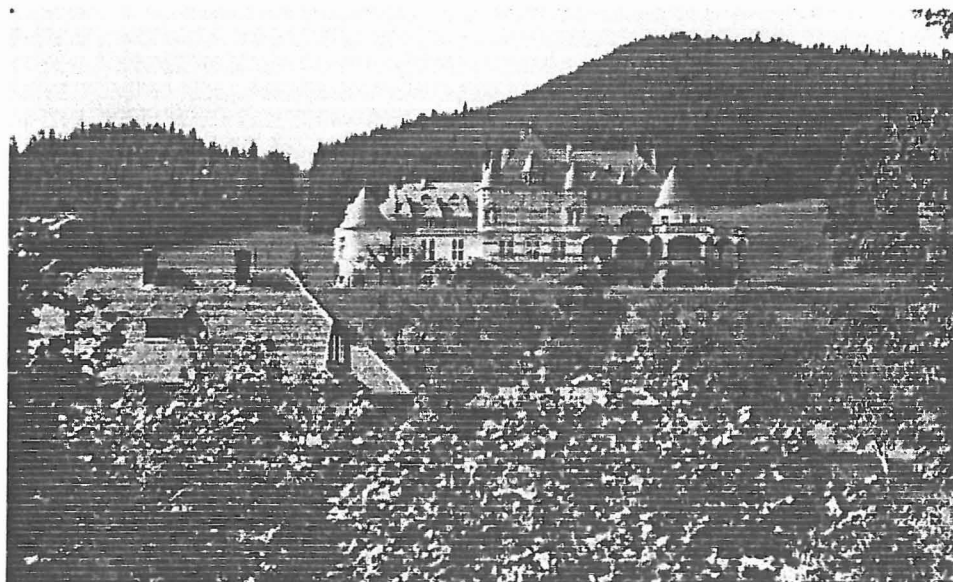
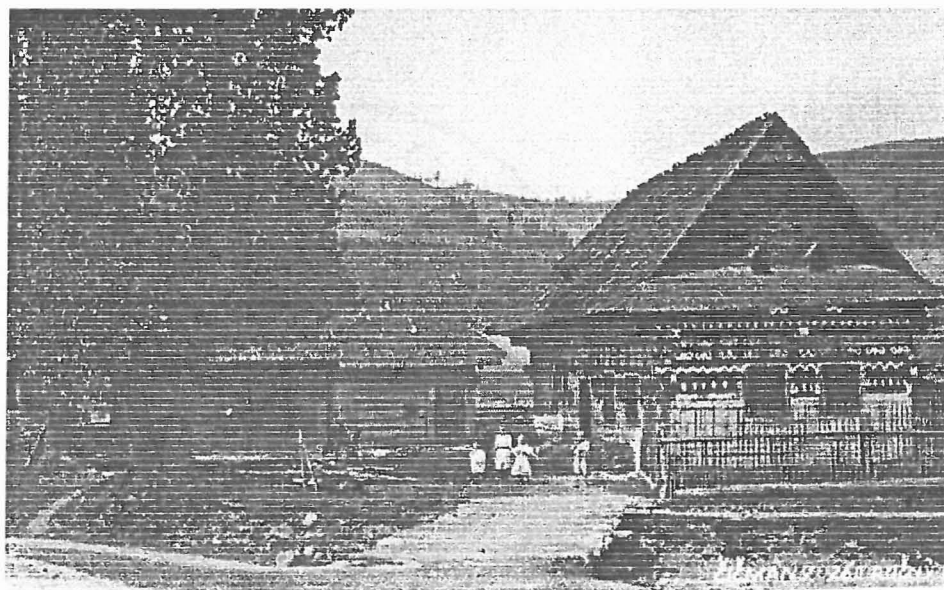
AUTOFINÁL Rajec

ZO ZBIEROK MÚZEA

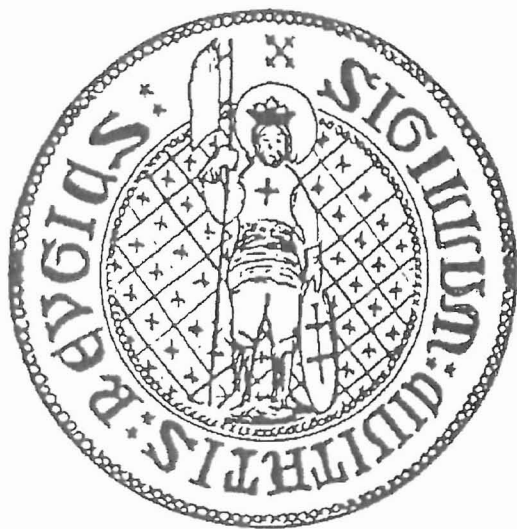

Kostolná ulica v Rajci

Maľovaná drevenica
(Čičmany)

Pohľad na
Kuneradský zámok

Pечатидlá mesta Rajec zo zbierok múzea s obrazom sv. Ladislava z 18. - 19. storočia